

अथ ह्वादिः ।

हु वल्हो दाने ।

३३७. जुहोत्यादेः पूर्ववद् द्विर्वचनम् शव्लुकि ।

नतु नारायणस्येति न वृष्णीन्द्रः । जुहोति जुहुतः जुह्वति । जुहुधि ।

अजुहवुः ।

वा

३३८. भीह्रीभृ हुभ्य आमधोक्षजे द्विर्वचनञ्च ।

जुहवामास जुहाव । जिभी भये । जिराम इत् विभेति ।

३३९. भियो वामनो वा कृष्णधातुके ।

विभितः विभीतः विभ्यति । अभैषीत् अभैषीः । कथं मा भैः शशाङ्क !

अमृता०—३३७. जुहोत्यादेरिति । शव्लुकि सति जुहोत्यादे धातोः पूर्ववद् द्विर्वचनं भवति । कृष्णधातुके द्विर्वचनाप्राप्ते विधानम् । पूर्व वदित्यनेन पूर्वोक्त द्विर्वचनसम्पर्कीयानि कार्याण्यत्र यथायोग्यं प्रयोज्यानीति बोधितम् । शव्लुकीत्यनेन चायं ह्वादि रदादचन्तर्गण एवेति सूच्यते । जुहोत्यादेरिति श्रितपा निर्देशः सुख बोधार्थः, अन्यथा ह्वादेरित्युक्ते तु ह्वेवो द्विर्वचनम् शङ्कापदं स्यात् जह्वतीति—एतिहुवोरिति वः, नारायणादन्तहरइति प्रत्यययराम हरः । जुहुधीति—हुवैष्णवाभ्यामिति हे धिः । अजुहवुरति—सिनारायणवेत्तिभ्यः अन उसि सति गोविन्दः । भूतेशे—अहौषीत् ।

अमृता०—३३८. भीह्रीति । जि भी भये, ह्री लज्जायां डुभृञ् धारणपोषणयोः, हु वल्हो दाने इत्येतेभ्य उत्तरे अधोक्षजे आम् वा भवति । तत्राम् पक्षेऽपि द्विर्वचनञ्च भवति ।

अमृता०—३३९. भिय इति । कृष्णधातुके परे भीधातोरन्तो वामनो वा स्यात् । केचिदत्र निर्गुणविष्णुजने इत्यधिकं योजयन्ति, तदनावश्यकम् । वामनविधानस्य विभित

बाल०—जुहो । शव्लुकि सति जुहोत्यादेः पूर्ववत् द्विर्वचनं भवति । पूर्ववदिति पूर्वोक्तव्यवस्थायैवेत्यर्थः । जुह्वतीति नारायणादन्तो नस्य हर इति नस्य हरः । जुहुधीति 'हु-वैष्णवाभ्यां हेर्धिरि'ति हेर्धिः । अजुहवुरति 'सिनारायणे' त्यादिना अन् उस् ईशान्तस्य गोविन्दो न उसी'त्यनेन गोविन्दः ॥३३७॥

बाल०—भीह्री । जि भी भये, ह्री लज्जायां, डुभृञ् धारणपोषणयोः हु वल्हो दाने इत्येतेभ्य उत्तरे अधोक्षजे परे आम् वा भवति । आम् पक्षे द्विर्वचनञ्च भवति ॥३३८॥

बाल०—भियो । कृष्णधातुके परे भियो वामनो वा भवति । कृष्णधातुके इत्यत्र कृष्णधातुकनिर्गुणविष्णुजन इति पाठः सभ्यः । अन्यथा विभेति विभ्यतीत्यादौ पक्षे वामनविधानसामर्थ्याद् गोविन्दाद्यभावो भवत्विति शङ्का स्यात् अथवा विभेतीत्यतः परस्मिन् सूत्रस्य करणात्तत्र तत्रेदं वामनविधानं न प्राप्नोतीति यदि तत्रापि वामनः

मम सीधुनि नास्ति राहुरिति ? आगमशासनमनित्यमिति न्यायादीदोऽ
सद्भावात् ।

ह्री लज्जायाम् । जिह्मेति जिह्मीतः जिह्यति ।

पृ पालन पूरणयोः ।

३४०. अर्त्ति-पिपत्त्योर्नरस्येरामः कृष्णधातुके ।

पिपत्ति ।

३४१. ओष्ठ्योद्धवस्य ऋत उर् कंसारौ ।

पिपूतः पिपुरति । पूर्यते । सत्सङ्गाद्युदन्तस्येत्यादिना गोविन्द एव
मात्रग्रहणात् । पपरतुः । वामनोऽस्ति । पिपृतः पप्रतुः ।

ओ हाक् त्यागे । ओकावितौ । जहाति ।

इत्यादावेव प्रवृत्तिः, सर्वेश्वरादौ तु सन्धेरनिवार्यत्वेन वामनस्य निरर्थकत्वात् । मा भैरिति
भो शशाङ्क ! त्वं मा भैः भयं मा कुरु, कुतः—मम सीधुन मधुनि (अमृते) राहुः नास्तीति
भयाभावे हेतुः । सिद्धान्तयति—आगमेति । आगमसम्बन्धि यत् तस्य अनित्यत्वात्,
केचिदागमाः शासनं नापेक्षन्त इति भावः । अधो—विभयामास विभाय । जिह्यतीति—
धातोश्चतुः सनस्येति इय् संयोगपूर्वत्वान्न यादेशः ।

अमृता०—३४०. अर्त्तीति । ऋगतावित्यस्य पृपालन पूरणयो रित्यस्य च नरस्यान्त
इरामः स्यात् कृष्णधातुके परे । नान्यत्र—पपार ।

अमृता०—३४१. ओष्ठ्येति । कंसारौ प्रत्यये परे, ओष्ठ्यो वर्ण उद्धवो यस्य तादृ-
शस्य धातोः ऋरामस्य उरामादेशः स्यात् । ओष्ठ्योद्धवस्येति किम्—ऋ क्रयादिः; विष्णु-
निष्ठायां समीर्णः । पिपूयात्, अपिपः अपिपरुः । अपारीत् । पूर्यात् । वामनोऽप्यस्तीति
वामनान्तश्च पृधातुरस्तीत्यर्थः : तस्य तु दीर्घान्तत्वाभावादुस् न स्यान्न वा गोविन्दः ।
केचित्तु ह्रस्व पृधातुं जुहोत्यादौ न पठन्ति किन्तु लिट्येव शृष्टृइत्येषां ह्रस्वत्वं विभाषया
दिशन्ति । तन्मते कृष्णधातुके पिपृत इत्यसिद्धमिति ज्ञेयम् ।

स्यात्तदा 'असिद्धरूपं न त्याज्यमिति' प्रतिज्ञा सिद्धयर्थम् इदं सूत्रं तत्रैव कर्तुं योग्यमपि
यन्न कृतं तस्मात्तत्राकरणान्तेत्यपि ज्ञेयं, तस्माद् यत्रान्यकार्याभावस्तत्रैवास्य सूत्रस्य विषय
इत्यर्थः । अतः सर्वसमञ्जसमिति । मा भैरिति । हे शशाङ्क चन्द्र ! त्वं मा भैः भयं मा
कुरु । यतस्त्वद्ग्रासको राहुर्मम सीधुनि अमृते नास्ति । सिद्धान्तमाह—आगमेति ।
आगमस्य शासनमिति बिग्रहः । शासनमधिकारः । जिह्यतीति संयोगपूर्वत्वात् न
यादेशः ॥३३६॥

बाल०—अर्त्ति । ऋगतावित्यस्य पृधातोश्च कृष्णधातुके परे नरस्यान्त इरामो भवति
ऋधातो नरस्याद्यभावात् ऋरामस्यैवेराम इति ज्ञेयम् ॥३४०॥

बाल०—ओष्ठ्यो । कंसारौ परे ओष्ठ्य उद्धवो यस्य तादृशस्य धातोः ऋतः स्थाने

३४२. दामोदरं विना श्ना-नारायणारामयोरीः कृष्णधातुक
निर्गुण विष्णुजने जहातेरिश्च ।

जहोतः जहितः जहति । हींयते ।

३४३. जहाते रारामहरः कृष्णधातुक-ये ।

जह्यात् जहिहि जहीहि जहाहीत्यपि मतम् । ऋ गतौ । अर्त्ति-पिपत्त्ये-
रितीत्वं, नरेदुतोरियुवाविति इयर्त्ति इयृतः इयूति । अर्यते । इय्
वृष्णीन्द्रः, गोविन्दः, विष्णुजनादिस्यो हंरः, रात् सस्यैव नियमात् नतु

अमृता०—३४२. दामोदरमिति । कृष्णधातुकनिर्गुण विष्णुजने परे श्ना
विकरणस्यतया दामोदरं विना नारायणस्य चारामस्य स्थाने ईरामः स्यात्; जहाते
रारामस्य इरामः स्यात्, चकारादीरामश्च । विष्णुजन इति किम्—जहति । निर्गुणेति
किम्—जहाति । कृष्णधातुकेति किम्—हास्यति । दामोदरं विनेति किम्—दत्तः धत्तः ।
जहतीति—श्ना-नारायणयोरित्यारामहरः ।

अमृता०—३४३. जहातेरिति । कृष्णधातुकस्य यरामे परे जहातेरारामहरः स्यात् ।
पूर्वसूत्रेण इरामे ईरामे च प्राप्ते तदुपमर्दक एषः । कृष्णधातुक-ये इति किम्—हेयात् ।
जहाहीत्यपि मतमिति—प्राचीनानामिति शेषः । अतएव—जहिहि जहीहि जहाहि राम-
भार्यामितिभट्टि प्रयोगः । अधो-जहौ । अर्यत इति—अर्त्ति-सत्सङ्गाद्यदन्तयोरिति गोविन्दः ।
विधौ इयूयात् । ऐय इति भूतेश्वर दिपि रूपम् । गोविन्दजातररामात् परस्य दिपस्त-
रामस्य हरो न भवति, रात् सस्यैवेति सत्सङ्गान्तहरे नियमात्; ततो विष्णुजनादिस्यो
रिति दिपो हरः । एवं सिपि च । ऐयरिति—अर्त्तिपिपत्त्योरिति नरस्येरामः, नरेदुतो-
रितीय्, वृष्णीन्द्रः, सि-नारायणेति अन उसि ईशान्तस्येति गोविन्दः । आरदिति—सर्त्ति

उर् भवति । ओष्ट्योद्वस्येति किम् ? ऋ गतौ क्रादिः क्तप्रत्ययः समीर्णः । सदिति—
गोविन्द एव न तूर हेतुमाह—मात्रेति । गोविन्दविधानसूत्र अतोऽधोक्षजमात्र इत्युपादानात्
वामन इति । वामनोऽपि पृधातुरस्ति ॥३४१॥

बाल०—दामो । कृष्णधातुकनिर्गुण-विष्णुजने परे श्ना इत्यस्य दामोदरं विना
नारायणारामस्य च स्थाने ई भवति । जहातेनारायणारामस्य स्थाने ई इश्च भवति ।
श्ना इत्यस्य स्थाने ई भवतीत्युक्ते 'एकवर्ण, इत्यादिन्यायात् । जहतीति श्नानारायणयो-
रित्यादिना आरामहरः ॥३४२॥

बाल०—जहा । कृष्णधातुक-ये परे जहातेरारामहरो भवति । ईरामेरामयोः
प्राप्तयोरारामहरिविधानम् । जहाहीत्यपि मतमिति पूर्वाचार्यैरिति शेषः । अर्यत इति
'अर्त्तिसत्सङ्गाद्यदन्तयो' रित्यादिना गोविन्दः । रादिति 'रात् सस्यैवे'ति नियमात् अत्र
सत्सङ्गान्तहरो न स्यात्, अतो 'विष्णुजनादिस्योहंर' इति कृतम् । ऐयरिति 'ईशान्तस्ये'

सत् सङ्गान्तहरः— ऐयः ऐयूतां ऐयरुः । आर इत्यादि भौवादिकवत् ।
निजिर् शौचे ।

३४४. निजि विजि विपां नरस्य गोविन्दः कृष्णधातुकमात्रे ।
नेनेक्ति ।

३४५. न नारायणोद्धवस्य गोविन्दः कृष्णधातुक सर्वेश्वरे ।

नेनिजानि । विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि । सहजषान्तत्वाच्च णत्वं प्रनिवेवेष्टि ।
जन जनने छान्दसः । अत्रापि सध्वोरिट् । कालापास्तु व्यतिजज्ञिष
इत्यादिकं भाषायामपीच्छन्ति । डुदाज् दाने । डुजावितौ । ददाति ।
इना-नारायणयोरारामहरः— दत्तः ददाति । दत्ते । दीयते ।

शस्त्यर्त्तिभ्य इतिङः, ऋद्वयान्तदृश्यो रिति गोविन्दः । अधो-आरआरिथ इत्यादि । काम-
अर्यात् । कल्कौ-अरिष्यति ।

अमृता०—३४४. निजीति । निजिर् शौचे, विजिर् पृथक् करणे, विष्लृ व्याप्तौ
इति त्रयाणां नरस्य गोविन्दो भवति कृष्णधातुकमात्रे । मात्रग्रहणं निर्गुणेऽपि यथा
स्यात्तदर्थम् । कृष्णधातुक इति किम्—निनेज ।

अमृता०—३४५. नेति । कृष्णधातुकसर्वेश्वरे परे नारायणसंज्ञकस्योद्धवस्य
गोविन्दो न स्यात् । लघूद्धवस्येत्यनेन प्राप्ते निषेधोऽयम् । पृथावेवसम्भावितगोविन्दस्य
निषेध प्रवृत्तेः पृथुसर्वेश्वरनिमित्तत्वमथैव लभ्यते अतस्तत्र निवेशितं सूत्रे । हौ-नेनिग्धि ।
भूतेश्वरे—अनेनेक् । भूतेशे—अनिजत् अनैक्षीत् । सर्वेश्वर इति किम्—नेनेक्ति । कृष्ण-
धातुक इति किम्—निनेज । अत्रापि सध्वोरिडिति—यथा सध्वोः परयोः 'ईडीशिभ्यामिट्'
विहितं स्तथा जनधातोश्च सध्वोरिट् भवति । किन्तु छान्दसत्वाल्लक्षणे तत्र प्रोक्तम् ।
कालापास्तु भाषायां लौकिक्यामपि जनधातोः प्रयोगमिच्छन्ति । तथा हि तत् सूत्रम्—
ईङ्-जनोः सध्वे चेति । तत्रोदाहरणानि च— ईडिध्वे व्यतिजज्ञिषे इत्यादीनि ।

त्यादिना गोविन्दः । आरदिति 'सर्तिशास्त्यर्त्तिभ्यो ङो भूतेश कर्त्तरी' त्यनेन ङः, 'ऋद्वया-
न्तदृश्योर्गोविन्दो ङ' इत्यनेन गोविन्दः ॥३४३॥

बाल०—निजि । निजिर् शौचे, विजिर् पृथग्भावे, विष्लृ वाप्तौ इत्येतेषां
कृष्णधातुकमात्रे परे नरस्य गोविन्दो भवतिकृष्णधातुकमात्र इति किम्—निनेज ॥३४४॥

बाल०—न नारा । नारायणश्चासौ उद्धवश्चेति नारायणोद्धवस्तस्य कृष्णधातुक-
सर्वेश्वरे परे गोविन्दो न भवति । नारायणोद्धवस्येत्यत्र नारायणस्येति कृते जुह्वानीत्यादा-
वपि गोविन्दनिषेधः स्यात् । न णत्वमिति । णत्वविधानसूत्रे सहजषान्तस्य वर्जितत्वात् ।
जन जनने । छान्दस इति अस्य छान्दसत्वं बहूनामसम्मतमिति ज्ञेयम् । तथाहि । ईङ् जनोः
सध्वोश्चेति कान्तन्त्रसूत्रम् । जनीशीङः सध्व इति चन्द्रसूत्रम् । आत्मने सध्वोर्जनीडीश्म्य
इति क्रमदीश्वर सूत्रम् । कालापानामप्यसम्मतमिति तु स्वयमेव वक्ष्यते । अत्रापि । यथा

३४६. दामोदरस्यैत्व-नरादर्शने हौ ।

देहि । अददात् । अदात् । आरामादन उस् —अदुः । अदित अदायि
अदायिषाताम् ।

डु धाञ् धारण-पोषणयोः । दधाति ।

३४७. शपेरादिहरो धाञ् नद्धयो वा ।

३४८. अवस्य तंसे ।

३४९. तरतौ चेत्येके ।

अपिदधाति पिदधाति । अवतंसः वतंसः । अवतरति वतरति ।

३५०. धाजो नरस्य धो निगुणे वैष्णवे ।

हरिगदापवादः । धत्तः धत्थ धत्से धध्वे ।

अमृता०—३४६. दामोदरस्येति । हि प्रत्यये परे दामोदरसंज्ञकस्यान्तस्य स्थाने एत्वं
नरादर्शनञ्च भवति । अदादिति—इणस्थापिवतीत्यादिना सेर्महाहरः । अदितेति—स्था-
दामोदरयो रिति इरामः, वामन वैष्णवाम्यामिति सेर्हरः ।

अमृता०—३४७. अपेरिति । धात्रि नद्धे च परे अपि निपातस्यादिवर्णस्य हरो वा
स्यात् । नय इति नह बन्धने धातोः कृत्तुक्त प्रत्ययेन सिद्धम् ।

अमृता०—३४८. अवस्येति । तंसे शब्दे परे परे अवनिपातस्यादि हरो वा स्वात् ।

अमृता०—३४९. तरताविति । तरतौ च परे अवस्यादिहरो वा स्यादित्येके मन्यते ।
अप्यवौ खल्वव्ययसंज्ञकौ । वष्टि भागरिस्तु सर्वत्र हि अवाप्योरादिहरमिच्छति । यथोक्तम्
वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।
॥इति॥ तदेतदनुमोदितञ्च कविभिः । “पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाह्येति” कुमार सम्भवे
कालिदासः । तथा—“एतद् बलग्न गगनाञ्चल चुम्बि चारु” इत्यलङ्कार कौस्तुभे
कविकर्णपूरः ।

अमृता०—३५०. धाञ् इति । निगुणे वैष्णवेपरे धाञ्धातो नरस्य हरिगदापवादौ
धरामः स्यात् । अन्यथा हरिघोषस्य हरिगदा नरस्य इति प्राप्तिरासीत् ।

ईढीशभ्यां सध्वोरिड्विसितस्तथा अत्रापि जन धातोरपि सध्वोरिट् भवतीति येषः । अत्रा-
पीत्यत्र अस्मादपीति वा पाठः ॥३४५॥

बाल०—दामो । हौ परे दामोदरस्य अन्तस्य स्थाने एत्वं नरादर्शनञ्च भवति ।
अदादिति इण-स्था-पिवतीत्यादिना सेर्महाहरः । अदितेति ‘स्थादामोदर योरिराम’ इत्या-
दिना आरामस्यैरामः, ‘वामनस्ये’ त्यादिना सेर्हरः ॥३४६॥

बाल०—अपे । धात्रि नद्धे च परे अपेरादिहरो वा भवति ॥३४७॥

बाल०—अवस्य । तंसे परे अवस्यादिहरो वा भवति ॥३४८॥

बाल०—तर । तरतौ च परे अवस्यादिहरो वा भवति इत्येके वदन्तीति शेषः ॥३४९॥

३५१. श्रदित्यव्ययमुपेन्द्रवद् धाजि ।

श्रद्धाति निश्चिनोत्यभिलषति देत्यर्थः ।

डु भृज् धारण-पोषणयोः ।

३५२. हाङ् माङो नरस्येरामः कृष्णधातुके ।

३५३. भृज आमि च ।

विभक्ति विभराञ्चकार वभार । ओ हाङ्गतौ । जिहीते जिहाते । एवं माङ् माने । मिमीते मिमाते ।

इत्यदादौ जुहोत्यादिः ।

॥ अदादिश्च समाप्तः ॥

अमृता—३५१. श्रीदिति । धात्र्धातो परे श्रदित्यव्ययमुपेन्द्रवद् भवति । यद्यपि श्रद्धातीत्यत्रोपेन्देत्वोपयोगाभावस्तथापि कृति --सोपेन्द्रारामाच्चेति डापविधिना श्रद्धा पदसाधने तस्य, भवत्येव चरितार्थता ।

अमृता०—३५२. हाङिति । ओहाङ् गतौ । माङ्माने इत्येतयोर्नरस्यान्तस्य स्थाने इरामो भवति कृष्णधातुके परे । सानुबन्ध निर्देशन जहाते निरासः कृतः । कृष्णधातुक- इति किम्—ममे जहे ।

अमृता०—३५३. भृज् इति कृष्णधातुके आम् प्रत्यये च परे भृजो नरस्यान्त इरामः स्यात् । कृष्णधातुके किम्—वभार । विभराञ्चकारेति—भी ह्री भृहुभ्य इत्याम् द्विर्वचनञ्च । आमो विकल्प विधानात् वभारेति च । जिहीत इति—दामोदरं विना श्ना-नारायणयोरितीत्वम् । जिहाते इति द्वित्वे-बहुत्वे च रूपम् बहुत्वे अरामान्यवर्णादिति नरामहरः । भावे—मीयते हायते । भूतेशे अमास्त अहास्त । अधो-ममे जहे ।

इति श्रीहरिनामामृते आख्यात प्रकरणे

व्याख्यतोऽदादौ जुहोत्यादिः ।

बाल०—धात्रो । निर्गुणवैष्णवे परे धात्रो नरस्य स्थाने धो भवति । ननु धरामस्य स्थाने धरामविधानं किमर्थं कृतमिति चेत्तत्राह—हरिगदापवाद इति । अन्यथा हरिगदा स्यात् ॥३५०॥

बाल०—श्रत् । अव्ययं श्रदिति धाजि उपेन्द्रवद्भूगवति ॥३५१॥

बाल०—हाङ् । ओहाङ् गतौ, माङ् माने इत्येतयोः कृष्णधातुके परे नरस्यान्त इरामो भवति ॥३५२॥

बाल०—भृज । कृष्णधातुके आमि च परे भृजो नरस्यान्त इरामो भवति । विभराञ्चकारेति भी-ह्री-भृ हुभ्य आमधोक्षजे वा द्विर्वचनञ्चेत्यनेनाम् द्विर्वचनञ्च । जिहीत इति 'दामोदरं विने'त्यादिना आरामस्य इरामः ॥३५३॥

॥ इति ह्यादिः ॥

अथ दिवादिः ।

दिबु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति
गतिषु ।

३५४. दिवादेः शपः श्यः ।

शइत् । शित् करणान्न स्थानिवत्त्वं, तेन न पृथुः । धातोरवः प्रागिदुतोः
—दीव्यति । एवं षिवु तन्तुसन्ताने । नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति ।
नर्त्तिष्यति नर्त्स्यति । त्रसी उद्वेगे । त्रस्यति ।

३५५. नृती कृत्यादेरिङ् वा से सिं विना ।

जृष् वयोहानौ । जीर्यति । अजरत् अजारीत् । सत्सङ्गाद्यदन्तस्येति
जृभ्रमेति—जजरतुः जेरतुः ।
शो तनूकरणे ।

अमृता०—३५४. दिवादेरिति । दिवादिगणपठिताद् धातोः शपः स्थाने श्यः स्यात् ।
शपोऽपवाद एषः । शित्करणादिति—यदि शपः स्थानिवत्त्वमभिप्रेतं स्यात् तर्हि शिदत्र
नक्रियेत, तस्यानर्थक्यात् । अतः स्थानिवत्त्वाभावेन पृथुत्वाभावात् श्यो निर्गुणत्वमिति न
हि गोविन्द प्राप्तिः । ततश्च धातो रवः प्रागिदुतो त्रिविक्रमावकाश इति भावः ।

अमृता०—३५५. नृतीति । सिप्रत्ययं विना सरामे परे नृती कृत्यादेरुत्तरे इङ् वा
स्यात् । शकादिष्वपाठान्नित्यमिति प्राप्ते विभाषा वचनम् । कृतीति कृतीछेदने तुदादिः,
कृती वेष्टने रुधादिः, द्वयोरेवग्रहणम्, अविशेषेणोपादानात् । आदिपदेन—चृती हिंसा
ग्रन्थनयोस्तुदादिः, उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः, तृदिर् हिंसानादरयोः रुधादी इति त्रयाणां
ग्रहणं ज्ञेयम् । एवं नर्त्तिषीष्ट नर्त्सीष्ट । सइति किम्—नर्त्तिता । सिं विनेति किम्—
अनर्त्तीत् । त्रसी—तत्रास त्रैसतुः तत्रसंतुः, जृभ्रमेति वा एत्व-नरादर्शने । जीर्यतीति—
प्रत्ययस्य पृथुत्वेऽपि विकरणेन व्यवधानान्न हि पृथु कृष्णधातुकपरत्वम् । अतएव निर्गुणतया
कंसारिता; तत इर् त्रिविक्रमश्च । अजरदिति—जृ स्तन्भु इत्यादिना विभाषित डः,
ऋद्वयान्त दृश्योरिति गोविन्दः ।

अथ दिवादिः

दिबु क्रीडेति । कान्तिरत्रेच्छा अन्यथा द्युतिशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् ।

बाल०—दिवादेः । दिवादिगणपठितस्य धातोः शपः स्थाने श्यो भवति । शिदिति ।
यदि स्थानिवत्त्वमिष्टं स्यात्तदा शित्वभनर्थकं स्यात्, अतः स्थानित्वाभावात् पृथुत्वाभावः;
अतो गोविन्दाभावे 'धातोरवप्रागिदुतोरि'त्यादिना त्रिविक्रमः; दीव्यति ॥३५४॥

३५६. ओरामस्य हरः श्ये ।

श्यति । शयात् । एवं छो छेदने । छद्यति । षोऽन्तकर्मणि । स्यति, सीयते । सेयात् । दो अवखण्डने । द्यति, दीयते, देयात् । राध साध संसिद्धौ । राध्यति, अरात्सीत् । जृभ्रमेत्यादौ हिंसार्थं राधश्च वा—अपरेधतुः अपरराधतुः ।

व्यध ताडने । ग्रहिज्येति सङ्कर्षणः—विध्यति ।

पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुषादीति डः—अपुषत् ।

श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति ।

३५७. श्लिष आलिङ्गनार्थात् सक् भूतेशे ।

अदिलक्षत् प्रियां कृष्णः । अर्थान्तरे तु—समाश्लिषत् तुलसीं चन्दनञ्च,

अमृता०—३५६. ओरामस्येति । श्यविकरणे ओरामस्य हरो भवति । विधौ श्येयत् शयादिति—रामधातुके चतुर्व्यूहान्तत्वादारामान्तपाठः । सौ सुगिटौ—अशातीति, पक्षे ध्राघेडिति सेर्महाहरः—अशात् । शशौ शशतुः । शास्यति । सीयत इति—दामोदर मास्येति ईः । सेयादिति—दामोदरादीनामित्येरामः । व्यध अधो—विव्याध विविधतुः विव्याध विव्यद्ध ।

अमृता०—३५७. श्लिष इति । परे आलिङ्गनार्थाय श्लिष उत्तरे सक् स्यात् । श्लिष धातोरालिङ्गनार्थस्य प्रसिद्धत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्व सम्भवान्नियमार्थमालिङ्गनार्थस्यग्रहणम् । तेषामनेकार्थत्वे किमनुशासनमित्याशङ्का चेत्तत्राह—कूर्देत्यादि मुनिवचनम् । एव शब्दोऽवधारणे, ततः कूर्दधातोः कीडामात्रार्थो विद्यते नान्यर्थ इति समुपलभ्यते । तत्र

बाल०—नृति । सिं विना से परे नृती-कृत्यावेरुत्तरे इङ् वा भवति । अशकादित्वात् नित्यमिट् प्राप्ते विभाषा । कृतीति कृती छेदने तुदादिः, कृती वेषने रुधादिर्द्वयोरेव ग्रहणम् । सिं विनेति किम्—अनर्त्तीत् । जीर्यतीति 'अपृथुः कृष्णधातुको निर्गुणः' इति निर्गुणत्वात् कंसारित्वम्, अतः 'ऋरामस्येर् कंसारा'वित्यनेन इर् । अजरदिति जृ-स्तन्भु-अचु-म्लुचु' ग्लुचु-ग्लुञ्चु-श्विभ्यो डो वा भूतेशपरपदे' इत्यनेन डः । 'ऋद्वयान्तदृश्यो गोविन्द' इत्यनेन गोविन्दः । 'सत्सङ्गाद्यदन्तसीति गोविन्दविधानलक्षणोल्लेखः, किन्तु 'सत्सङ्गाद्यदन्तस्ये'ति पाठ उचितः । एतद्विधस्थाने पदान्त एव इति शब्दस्य प्रयोगा-र्हत्वात् 'जृ भ्रमे'ति एतन्नरादर्शनविधानलक्षणोल्लेखः । लक्षणे जृ भ्रम्विति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, किन्तु लिपिकारप्रमादकृत इति ज्ञेयं, जृ भ्रमेत्युल्लेखात् ॥३५५॥

बाल०—ओराम । स्पष्टार्थमेतत् । सीयत इति 'दामोदरे'त्यादिना ई । सेयादिति 'दामोदरादीनामि'त्यदीना एरामः । अरात्सीदिति शकादित्वादिङभावः ॥३५६॥

मिथो मिलिते इत्यर्थः । कूर्दं क्रीडायामेवेत्येवकारेण धातूनामनेकार्थ-
त्वात् ।

रध हिंसायाम् । रधयति । नुम्, यस्य विष्णु स्तस्य सोऽङ्गमिति न्यायेन
धात्वङ्गत्वान्नस्य हरः—अरधत् । यथा भाषावृत्तौ 'आङो यी'ति लभे
नुमं विधाय आलम्भः पशुरिति साधयते । आलम्भ्यत इत्यत्रानिदित्वान्न-
लोपः क्रियते । तस्मात् प्रक्रिया चिन्त्या ।

एव कारो हि धातूनामनेकार्थत्वे ज्ञापकः, अन्यथा एवशब्दप्रयोगो निरर्थकः स्यात् । सत्येव
तस्यानेकार्थे तद्व्यावर्तन सम्भवात् । असत्वे तस्मिन् शिरोनास्ति शिरः पीडेतवदनपपत्ते
रित्यर्थः । नुमिति—रधिजभो नुम् सर्वेश्वर इत्ययेन । नुमोधात्वङ्गतां प्रतिपादयति—
यस्य विष्णु रित्यादि न्यायेन । यस्य नाम्नो धातो वा विष्णु रङ्गमूयवव इति न्यायार्थः ।
तेनात्र रधधातो नुमस्यदङ्गत्वाल्लोपः क्रियते अनिरामेतामिति लक्षणेन । स्वमतमिदं
भाषा वृत्ति प्रयोगेण पुष्पाति—यथेति । “आङोयि” इति पाणिनेः सूत्रम्, तत्रच लभेरि-
त्यनुवर्त्तते । आङ् पूर्वस्य लभेनुम् स्याद् यकारादि प्रत्यये इति भाषावृत्तौ व्याख्याय
आलम्भ्य इति तूदाहरणं दर्शितम् । उक्तसूत्रेण नुमं विधाय पश्वादनिरामेतादिनोद्धव
नरामहरो विहितः । इह लभधातो रुद्धवत्व स्वीकरेण हि नुमस्तदङ्गता प्रागेव स्वीकृतेति
सुबोधम् । अतस्तदुपलक्षणेनारधदित्यत्र नलोपः सङ्गच्छत एवेति ग्रन्थार्थः ।

तस्मात् प्रक्रिया चिन्त्येति—तस्यान्तु रधेनुं मं विधाय डप्रत्यये नलोपः खलु न कृतः
यथा—“रधिजभोरचीति नुम्, अरन्धदिति” । अस्याः प्रमाद प्रमाणाय च भाषावृत्ति
मतावतरणा ज्ञेया ।

बाल०—श्लिष । भूतेशे परे आलिङ्गनार्थात् श्लिष उत्तरे सक् भवति । आलिङ्गनं
प्राणिनां क्रियाविशेषः । अश्लिषदिति आलिङ्गितवानित्यर्थः । श्लिषधातोर्आलिङ्गनार्थत्वेऽ
पि आलिङ्गनार्थादित्युपादाय तत्प्रयोजनं दर्शयन् स्वयमेव प्रत्युदाहरति अर्थान्तरे त्विति
समाश्लिषदिति पुषादित्यात् डः । ननु आलिङ्गनार्थस्य श्लिषधातोः कथं संयोगमात्रार्थता
इति चेत्तत्राह—कूर्दंति । एवकारेणेति यदि धातूनामनेकार्थता न स्यात्, तदा एवकारो
निरर्थकः स्यात् । रध हिंसायाञ्चेति रधधातुः संराद्धौ हिंसायाञ्च वर्त्तते इत्यर्थः । नुमिति
छेदः ‘रधि जभोनुम् तर्वेश्वर’ इत्यनेनेति शेषः । यस्येति । यो विष्णुर्यस्य स विष्णुस्तस्य
अङ्गमिति नुमो धात्वङ्गत्वात् ‘अनिरामेतामि’त्यादिना नरामहरः । अवध इत्यत्र नस्य
हरमुक्त्वा भाषावृत्तिमतदर्शनेन स्वमतं द्रढयति यथेति । आङोऽपीति आङोऽपीत्यनेन
लक्षणेत्यर्थः । आलम्भ्य इति आङ्पूर्वो लभिमार्णार्थः । ‘आङोऽपि लभे नुम् हिंसायामि’
त्येव तत्सूत्रम्, अत्र भाषावृत्तिमतोत्थापनस्य आलम्भ्य इत्यत्रैव प्रयोजनम् । नत्वालम्भ्य
इत्यत्रेति ज्ञेयम् । आलम्भ्यः पशुरित्यस्योत्थापनन्तु नुम्विधानलक्षणस्य उदाहरणदर्शनार्थ-
मेव । तस्मादिति । अवधदित्यादौ न लोपो भवतीति प्रक्रियामतम् ॥३५७॥

३५८. रधादे रिङ् वा ।

३५८. रधे नुम् निषेधोऽधोक्षज वर्जितेति ।

अरत्साताम् अरधिषाताम् । अधोक्षजे तु ररन्धिथ ररन्धिव; नियम-
वलान्नित्यमिद् । तृप प्रीणने । तृप्यति । कृष स्पृशेति—अतृपत् अतर्पीत् ।
सहजानिदुमु पाठादम् वा—अतार्प्सीत् अत्रार्प्सीत् । एवं दृप हर्ष-
विमोचनयोः । मुह वैचित्ये । मुह्यति, अमुहत् मोग्धा मोढा मोहिता ।

३६०. नशेर्नेशिङ् वा ।

अनेशत् अनशत् । नशिषीष्ट ।

अमृता०—३५८. रधादेरिति । रधादेरुत्तरे इङ् वा स्यात् । नित्यमिति प्राप्तं
विभाषार्थमिदम् । रधादावण्टौ पठ्यन्ते । यथा—रधिनशि स्तृपिश्चैव दृपिर्द्रुहिर्मुहिः
स्निहिः । स्नुहिश्चेति भवन्त्येते दैवादिका रधादयः । इति ।

अमृता०—३५८. रधेरिति । अधोक्षज वर्जिते इडादौ प्रत्यये रधेनुम् न भवति ।
इटः प्रत्ययसम्बन्धित्वाद् रजिभो नुम् सर्वेश्वरे इति सर्वत्र प्राप्ते निषेधः । इटीति किम्—
कृति रन्धनम् । ररन्धिवेतिनुमि कृते संयोगान्तेना“संयोगादलिदधोक्षज” इति कपिलत्वा
भावात्तहि नलोपः । रधादेरिङ् वेति विभाषयेद् न भवति क्रादिनियमवलात्, तत्रमात्र
शब्दग्रहण सामर्थ्या दित्यर्थः । कृषस्पृशेत्यादिना विकल्पेन सिरिति शेषः । अमृतदिति
पुषादित्वाद् डः । अतर्पीदिति रधादित्वादिट् पक्षे । अनिट् पक्षे ऋरामोद्धव सहजानिदु
इति अम्वा । तेन अतार्प्सीदिति द्वयम् । विष्णुजनान्तानामिनिटामिति वृष्णीन्द्रः । तत्र
च कर्मणि—अतर्पि अतर्प्सातां अतर्पिषातामित्यादि । मोग्धेति—हस्य ढ इत्यादौ द्रुह
मुहादीनां विभाषा निर्देशाद् वा चत्वम् । मोहनेतिरधादित्वादिट् पक्षे ।

अमृता०—३६०. नशेरिति । डे परे नश् घातोः स्थाने नेशिरिति यादिश्यते ।
इराम इत् । पुषादित्वाद् डः । वोपदेवोऽपि—‘नश् नेश् वाङ्’ इति सूत्रयति । पाणिन्यादयो
न मन्यन्त आदेशम् ।

बाल०—रधा । रधादेरुत्तरे इङ् वा भवति ॥३५८॥

बाल०—रध । अधोक्षजं वर्जयित्वा अन्यस्येति परे रधेनुम् न भवति, अधोक्षजेति तु
परे नुम् भवत्येव । नियमेति । क्रादिभ्य एव अधोक्षजमात्रे नेडिति नियमः कृतस्तद्वलात् ।
कृषस्पृशेतीति पाक्षिकसिविधानलक्षणोल्लेखः । अम् वेति ‘ऋरामोद्धवसहजानिदोऽम् वा
वैष्णवादावकपिले’ इत्यनेनेति शेषः । अतार्प्सीत् अत्रार्प्सीदिति ‘विष्णुजनान्तानामि’
त्यादिना वृष्णीन्द्रः । मुह वैचित्ये वैचित्यं व्याकुलता । मोग्धेति ‘हस्य ढ’ इत्यादौ ‘द्रुह
मुह-नश-ष्णुह णिहां वा विष्णुषदान्ते वैष्णवे चै’त्यनेन हस्य घः । माढेति घरामाभावपक्षे
मोहितेति इट् पक्षे ॥३५८॥

३६१. मस्जि नशो नुम् वैष्णवे ।

नङ्क्षीष्ट, नष्टा ।

३६२. नशे न णत्वं षत्वे ।

प्रनष्टा ! इति रधादिः ।

क्रमु पाद विक्षेपे । क्रमस्त्रिविक्रमइत्यादि क्राम्यति । शपीति तस्यां भ्रमः । शमु उपशमे ।

३६३. शमादीनां त्रिविक्रमः श्ये ।

शाम्यति । जनिवध्योर्मन्तानाम् — अशमि । क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । असु क्षेपणे । अस्यति ।

अमृता०—३६१. मस्जीति । तुमस्ज शुद्धौ, नश अदर्शने इत्येतयो नुम् स्यात् वैष्णवे परे । वैष्णवे किम्—नश्यात् नशिता । नङ्क्षीष्टेति—रधादे विभाषितेत् त्वादनिट् पक्षे रूपम् । हस्य ढ इत्यादिना घराभादेशे यादवमात्रे हरिकमलम्, प्रत्ययसस्य षत्वं, नुमो विष्णुचक्रं, हरिवेणुश्च । अनादेशपक्षेऽपि तदेव रूपम्—छशोरिति षत्वे षढोः कः से, ततः पूर्ववत् सर्वम् । नष्टेति—अनादेशे; घादेशपक्षे तु हरिघोषादिति तस्य धः, विष्णुदासो विष्णुपदान्त इति घस्य गः—नङ्ग्धा ।

अमृता०—३६२. नशेरिति । षत्वे सति नशेः पूर्वोक्तनिमित्ताद् णत्वं न स्यात् । उपेन्द्राणोपदेशस्य णत्वमिति प्राप्ते प्रतिषेधः । षत्व इति किम्—प्रणश्यति । इति रधादिः ।

अमृता०—३६३. शमादीनामिति । श्यविकरणेपरे शमादीनामष्टानां त्रिविक्रमः स्यात् । शमिस्तमिर्दमिश्चैव श्रमि भ्रमिः क्षमि स्तथा । क्लमिर्मिदिरिति ज्ञेयाः शमादावष्ट धातव इति । श्यइति किम्—शमिता । भूतेशे-अशमत् । थलि-शेमिथ ।

बाल०—नशे । डे परे नशेः स्थाने नेशिर्वा भवति । इराम इत् ॥३६०॥

बाल०—मस्जि । तुमस्ज शुद्धावित्यस्य नश धातोश्च वैष्णवे परे नुम् भवति । वैष्णव इति किम् ? ण्यत्प्रत्ययः कृत् नाशयम् । नश्यादित्यादौ तु नुमि सत्यपि कामपालपरपदस्य कपिलत्वात् 'अनिरामेतोमि'त्यादिना नस्य हरः स्यादिति तत्र प्रत्यु-दाहृतम् ॥३६१॥

बाल०—नशेः । षत्वे सति नशेर्णत्वं न भवति । षत्व इति तालव्यस्य मूर्द्धन्यत्वे सतीत्यर्थः । षत्वे इति किम्—प्रणश्यति । शपीतीति । शिव इत्युपादानात् क्राम्यतीत्यत्रापि त्रिविक्रमो भवति । प्रक्रियायां शपीत्युक्तम् अतस्तन्मये क्राम्यतीति न भवति ॥३६२॥

बाल०—शमा । श्ये परे शमादीनां त्रिविक्रमो भवति । "शमु उपशमे, दमु उपशमे

३६४. अस्यते रस्थो डे ।

आस्थत् निरास्थत् इत्यात्मपदं वक्ष्यते । यसु प्रयत्ने ।

३६५. यसः श्यो वा, संवर्जोपेन्द्रात्तु नित्यम् ।

यस्यति यशति । संयस्यति संयशति । प्रयस्यति ।

लुभ गाढ्ये । गाढ्यमाकाङ्क्षा । लुभ्यति । इषु सहलुभेति इङ् वा—
लुब्धा लोभिता । जि मिदा स्नहने ।

३६६. मिदेर्गोविन्दः शिवे ।

अमृता०—३६४. अस्यतेरिति । डे परे अमु धातो स्थाने अस्थ आदिश्यते । शितपा निर्देशेन अस् भुवीत्यस्य निरासो बोध्यः । आस्थदिति—अस्यति वक्ति ख्यातिभ्य इतिङः । उक्तसूत्रे कर्त्तरीति ग्रहणादात्मपदे च डः स्यादिति दर्शयति—निरास्थतेति । प्रादेरुहास्यतिभ्यां वेत्यनेनात्मपदं वक्ष्यते । पुषादित्वादस्यतेः परपदे एव डःसिद्धः, तत आत्मपदार्थमेव तत्रास्यतेः कर्त्तरि तद्विधानं ज्ञेयम् ।

अमृता०—३६५. यस इति । अनुपेन्द्राद् यसुधातोः श्यो वा स्यात् । संवर्जितादुपेन्द्रात्तु यसः श्यो नित्यं भवति । तेन समः परस्माच्च तस्माद् विकल्पो ज्ञेयः । शपः स्थाने हि श्यो विहितः, अत स्तदभावे शप् एव भवेदिति दर्शितं मूले । भूतेशे—अलुभत् । तरामा-
दन्यत्र तु नित्यमिङ्—लोभिष्यति । अयं भवादिरपीति—केचित्—लोभति ।

अमृता०—३६६. मिदेरिति । शिवे प्रत्यये परे मिदेर्गोविन्दो भवति । श्य-
विकरणस्य निर्गुणत्वाद्प्राप्ते गोविन्दे विधानम् । शिवइति किम् मिद्यते । अयञ्च भौवादिके द्युतादिषु पठ्यते । तत्रोभयपदित्वेन अमिदत् अमेदिष्टेति, इह पुषादिषु पाठ

तमु ग्लानौ, श्रमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने ध्रमु सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे एते अष्ट शमादयः ।” जनि-वज्योर्मन्तानामितीति वृष्णान्द्रनिषेधविधानलक्षणोल्लेखः । क्लाम्यतीत्यत्र ङिवाचमुक्लमां त्रिविक्रमः शिव इत्यनेनापि त्रिविक्रमः सिध्यति, तथापि क्लमधातोः शमादिषु पाठः ‘शमादिणिनि’रित्यनेन णिनिविग्रानार्थमिति ज्ञेयम् । णिनिः कृत् ॥३६३॥

बाल०—अस्यतेः । डे परे अस्यतेः स्थाने अस्थो भवति । आस्थदिति ‘अस्यति-
वक्तिख्यातिभ्यो डो भूतेशे कर्त्तरी’त्यनेन डः ॥३६४॥

बाल—यसः । यस उत्तरे श्यो वा भवति । संवर्जोपेन्द्रादुत्तराद् यस उत्तरे तु श्यो नित्यं भवति । उपेन्द्राभावे समुपेन्द्रे च वा भवति । अन्योपेन्द्रे तु नित्यं भव-
तीत्यर्थः ॥३६५॥

बाल०—मिदे । शिवे परे मिदेर्गोविन्दो भवति । शिव इति किम्—मिद्यते । श्य

मेद्यति । इतिपुषादिः ।

षूङ् प्राण प्रसवे । सूयते असविष्ट असोष्ट । दीङ् क्षये ।

३६७. मीनाति मिनोति दीङामारामान्तपाठश्चतुर्व्यूह विधिस्थाने
यपि च ।

३६८. लीयति लीनात्यो वर् ।

दामोदरत्वाभावान्नेरामः—अदास्त ।

३६९. दीङो युट् कपिलसर्वेश्वरे ।

नरस्य वामनः—दिदीये । इङ् व्यवधान इत्यन्यागमव्यवधाने तु न ढत्वम्

स्तु अमेदीदित्यनिष्टरूपं माभूदित्येवमर्थः । असविष्टेत्यादि स्वरति सूतीत्यादिना
वेट् ।

अमृता०—३६७. मीनातीति । मीञ् हिंसायां, डुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षये इत्येतेषा-
मारामान्त पाठः स्याच्चतुर्व्यूह विधिस्थाने यपि च विषये । चतुर्व्यूहविधिश्च गोविन्दवृष्णीन्द्र
रूपः, यत्र तौ प्राप्नुत स्तत्रैव तौ बाधित्वारामान्तपाठो भवेदितिफलितार्थः । चतुर्व्यूहेत्यादि
किम्—दीयते दिदीये । यप् कृत, तत्र—उपदाय । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवारामः स्यदिति
पाठशब्दग्रहणम् ।

अमृता—३६८. लीयतीति लीङ् श्लेषणे दिवादिः लीश्लेषणे क्रयादिरित्येतयो
रारामान्तपाठो वा स्याच्चतुर्व्यूहविधिस्थाने यपि च विषये । विलाता विलेता । विलाय
विलीय ।

अमृता०—३६९. दीङ इति । कपिल सर्वेश्वरे परे दीङ उत्तरे युडागमो भवति ।
असंयोगपूर्वस्यानेकसर्वेश्वरस्येत्यादिना प्राप्तयरामादेशस्य प्रकारान्तर प्रतिषेधोऽयम् ।
युडागमस्यप्रत्ययसम्बन्धित्वेन धात्वङ्गस्य नयादेशावकाश इत्यर्थः । सर्वेश्वर इति किम्—

इत्यकृत्वा शिव इति कृतं हरिनामाक्षरलाभार्थम् । असविष्ट असोष्टेति 'स्वरति सूति
सूयती'त्यादिना वेट् ॥३६६॥

बाल०—मीनाति । मीञ् हिंसाया, डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्येतयोर्दीङ्धातोश्च चतुर्व्यूह-
विधिस्थाने आरामान्तपाठो भवति । यपि च परे आरामान्तपाठो भवति । चतुर्व्यूहस्थाने
इति गोविन्द वृष्णीन्द्रविधाने यस्मिन् परे गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ भवतः, तस्मिन् विषये इति
फलितार्थः । आरामान्तपाठ इति अन्तस्य स्थाने आरामो भवतीत्यर्थः ॥३६७॥

बाल०—लीय । लीङ् श्लेषणे, ली श्लेषणे इत्येतयोश्चतुर्व्यूहविधिस्थाने यपि च
परे आरामान्तपाठो वा भवति । दामोदरत्वाभावादिति दीङ्धातोर्दामोदरत्वाभावात्
'स्था-दामोदरयोरिराम' इत्यादिना नेरामः । अदास्तेति अत्र गोविन्दविधिस्थाने आरा-
मान्तपाठः ॥३६८॥

—दिदीयिध्वे । स्यादित्येके—दिदीयिध्वे । सहजहरिमित्रग्रहणमिति प्रसादकारः ।

जनी प्रादुर्भावे ।

३७०. ज्ञा-जनोर्जा शिवे ।

जायते । भावे जायते जन्यते । अजनि अजनिष्ठ । जज्ञे । पद गतौ ।

पद्यते । कर्त्तरि—अपादि ।

उपदेदीयते । कपिलेति किम्—उपदानम् । इड्व्यवधान इति—ईश्वर हरिमित्र हकारेभ्य इति ढत्वविधान सूत्रे इट एव व्यवधानमुक्तं नान्यस्य, ततो युटा व्यवधाने तु न ढत्वमित्यर्थः । प्रसादकारेण तु हरिमित्र शब्देन सहज हरिमित्रं गृहीत्वा ढत्वं नेष्यते । सहजत्वञ्च धातोरेवाङ्गस्य न त्वागमस्य । अधो—लिल्ये । लाता लेतेति—लीयति लीनात्योरिति विकल्पारामान्तपाठात् रूपद्वयम् ।

अमृता०—३७०. ज्ञा जनोरिति । शि-प्रत्यये परे ज्ञा अवबोधने, जनी प्रादुर्भावे इत्यनयोः स्थाने जादेशः स्यात् । जनधातु दिवादिरेव गृह्यते नतु जुहोत्यादिकः, तत्रशित् परत्वविरहादनुपपत्तेः । भावे जन खन सनामिति विभाषयाराम विधानात् जन्यत इति च । अजनीति—दीप् जनीत्यादिना कर्त्तरि विकल्पितेण, तेन अजनिष्ठेत्यपि । इणि जनि वध्यो रिति वृष्णीन्द्रनिषेधः । जज्ञ इति—गमहन जनेत्यादिनोद्धवादर्शनं, तवर्गस्य चवर्गः । अपादीति पदस्तु नित्यमिति कर्त्तरि इण् । अवोधीति—दीप् जनि वृध्यतीत्यादिना कर्त्तरि विभाषया इण् । अवुद्धेति—ऋद्वयाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति कपिलत्वान्न गोविन्दः । अभुत्सातामिति—जवर्जहरिगदादेरिति हरिघोषत्वम् । सहजानिट्वात् भुत्सीष्ट

बाल०—दीडो । कपिलसर्वेश्वरे परे दीड उत्तरे युट् भवति । उटावितौ । दिदीये इति चतुर्व्यूहविधिस्थाने इत्युपादानात् नात्रारामान्तपाठः । ईडिति 'ईश्वर-हरिमित्र-हकारेभ्यः सीध्वं-भूतेशाधोक्षजानां धस्य डः, इड्व्यवधाने तु वे'ति ढविधानसूत्रम् । सहजेति प्रसादकारमेतिऽपि दिदीयिध्व इति ॥३६६॥

बाल०—ज्ञा । शिवे परे ज्ञा अवबोधने इत्यस्य जनधातोश्च स्थाने जा भवति । भावे जायते इति 'जन-खन-सनामारां वा कंसारि-य' इत्यनेन नरामस्य आरामः, अजनीति । 'दीप-जनि-वुद्धयति-पूरीतायि-प्यायिभ्य इण् वा भूतेश-ते कर्त्तरी' त्यनेन इण् । 'जनि-वध्योरि'त्यादिना वृष्णीन्द्रनिषेधः । अजनिष्ठेति इणभावपक्षे । जज्ञ इति 'गम-हन-जने'त्यादिना उयवादर्शनं, तवर्गस्य चवर्गः । अदीति अपादीति पदस्तु नित्यमित्यनेन इण् । अवोधीति 'दीप-जनि-वुध्यती'त्यादिना इण्; अवुद्ध । अभुत्सातामिति

बुध अवगमने । बुध्यते । अवोधिः अबुद्ध, अभुत्साताम् । णह वन्धने ।
नह्यति नह्यते । नद्धा ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यां
व्याख्यातो दिवादिः ।

वोद्धा । नह—भूतेशे—अनात्सीत् । अधो—ननाह नेहिथ नेहे । नद्धेति हस्यठः नहो ध इति
धत्वम् ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यां
व्याख्यातो दिवादिः ।

‘ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाचे’ त्यादिना कपिलत्वान्न गोविन्दः । णह वन्धन इति एष
उभयपदी । नद्धा इति हस्य ठ इत्यादौ नहो ध इति हस्य धः ॥३७०॥

॥ इति दिवादिः ॥

अथ स्वादिः ।

धुञ् अभिषवे । अभिषवः सन्धानं मङ्गलस्नानं वा । पीडनमित्यन्ये ।

३७१. स्वादेः शपः श्नुः ।

उशनो गोविन्दः— सुनोति । षत्वम्—अभिषुणोति । नगोविन्दवृष्णीन्द्रौ
सुनुतः सुन्वन्ति । सुनोषीत्यादि । सुनुते सुन्वाते इत्यादि । सूयते । सु
स्तुधूञ्भ्य इट् सौ—असावीत् असोष्ट ।

एवं धूञ् कम्पने । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातीत्यात्वं—अमासीत् । चिञ्
चयने । चिनोति । अधोक्षजे—चेः किं वा, चिकाय चिचाय । स्तृञ्
आच्छादने । ऋराम वृडिति वेट्—अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट । वृञ्-
आवरणे । अवारीत् । ऋराम वृभ्य इतीटो दीर्घः । अवरीष्ट अवरिष्ट
अवृत । अत्यर्त्ति वृ-ववरिथ ववृव । हिगतौ वृद्धौ च । हिनोति; णत्वम्
—प्रहिणोति ।

अमृता०—३७१. स्वादेरिति । स्वादिगण पठिताद् धातोरुत्तरे शपः स्थाने श्नु
विकरणः स्यात् । शङ्त् । अत्रापि शित् करणान्न स्थानिवत्ता । अतः सुनीतीत्यादौ
पृथुत्व विरहात् प्रकृतेर्न गोविन्दः । अभिषुणोतीत्यत्र—उपेन्द्रात् सुवतेः षत्वमिति विशेषो
वक्ष्यते; ततो णत्वञ्च । सुन्वन्तीति—संयुक्तश्नोश्चेति नियमादत्र नोक्, किन्तु सन्धिमात्रम् ।
असोष्टेति—सुस्तुधूञ्भ्य इति परपदे हीटो विधानान्नेहात्मपदे । एवं धूञिति—धूनोति,
अधावीत्, अधविष्ट अधोष्ट । धूञ् धातुर्वामनोऽप्यस्ति । तस्य धूनोति, अधोसीत् अधोष्ट ।
मिनोतेः—अधो—ममौ ममिथ ममाथ मिम्ये । काम—मीयात् । चिनोते भूतेशे अचपीत्
अचेष्ट । अस्तृतेति—ऋद्वयाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति कपिलतया नगोविन्दः, वामन
वैष्णवाभ्यामिति सेहर्ः । काम—इडभावपक्षे स्तृषीष्ट । अवृतेति पूर्ववत् वेट्-गोविन्दा-
भाव-सिलोपाः । वालकल्को नित्यमिट्, दीर्घस्तु वा—वरीता वरिता । णत्वमिति—
उपेन्द्राणौषदेशस्येत्यादौ हिनु मीनानिपाञ्चेत्यनेन ।

अथ स्वादिः

बाल०—स्वादेः । स्वादिगणपठितस्य धातोः शपः स्थाने श्नुर्भवति । श इत् ।
सुनोतीति शित्करणान्न स्थानिवत्त्वमतः पृथुत्वाभावः, अतः प्रकृतेर्न गोविन्दः । अभिषुणो-
तीति षत्वे कृते णत्वञ्च । स्तरिषीष्टेति इडभावपक्षे स्तृषीष्टेति ।

णत्वमिति । उपेन्द्रादित्यादौ हि नु मीनानिपाञ्चेत्यनेनेति शेषः ॥३७१॥

३७२. नरतो हेयि नत्वडि ।

जिघाय । कृवि जिघांसायाम् ।

३७३. कृवि-धिव्योः कृ धी शनौ ।

अन्तस्थान्तर्गणे पठितावेतौ । कृणोति । इदित्त्वान्नुम् कृण्वते ।
अकृण्वीत् । चकृण्व । कृण्वता । धिवि प्रीणने । धिनोति । दन्मु दम्भे ।
दम्भः पर वञ्चना । दम्भोति दम्नुतः दम्नुवन्ति । ददम्भ; श्रन्थि ग्रन्थी-
त्यादिना कपिलो वा, देभतुः ददम्भतुः, देभिथ ददम्भिथ । आदेशहीने-
त्यादिनैवेत्वादौ प्राप्तोऽपि तत्र श्रन्थीति दम्भेः पृथगुपादानं नियमार्थम्,
न-लोपिनां मध्ये तेषामेवेति । तेनधोक्षजाभे कृति ममथ्वान् इति सेत्-
स्यति । अशूङ् व्याप्तौ । अश्नुते अश्नुवाते अश्नुवते ।

अमृता०—३७२. नरत इति । नरादुत्तरस्य हि धातो घिरात्यादेशो भवति, अङि
परे तु सन स्यात् । तत्रतु—अजीह्यदिति । थलि—जिघयिथ जिघेथ ।

अमृता०—३७३. कृवीति । श्नुविकरणे परे कृवि-धिव्यो धात्वो यथाक्रमं कृ धी
आदिश्येते । कृण्वत इति—कृवे वरामस्य दन्त्यौष्ठ्यत्वेन वैष्णवत्वाभावान्नुमो न विष्णु-
चक्रत्वम्; ततो रष ऋद्वयेभ्य इति णत्वम् । धिवे यकि—धिण्व्यते । धातो रव प्रागिदुतोरिति
त्रिविक्रमस्तु नुमा वाध्यते, नुमः सहजत्वेनान्तरङ्गत्वात् । दम्भोतीति—अनिरामेता-
मित्युद्धव नरामहरः । दम्भुवन्तीति—संयुक्त शनोश्चेति उव् । देभतुरिति—तृ फलेत्यादौ
नलोपि श्रन्थीत्यादिना एत्व-नरादर्शने, कपिलत्वान्नलोपश्च । पक्षे तदभावः । कपिलपक्ष-
माश्रित्य सूत्रज्ञापकतामवधारयति—आदेशेति । श्रन्थि ग्रन्थि दम्भिभ्य इत्यनेन दम्भादीनां
कपिलत्वेन नलोपे जाते, आदेशहीनेत्यादिना हि तेषामेत्व-नरादर्शने सिध्येते एव; तथापि
तृफलेत्यादौ नलोपि श्रन्थीत्यादिना पुनरेषां ग्रहणं कृतं तत्तु नियमार्थम् । नियमश्चासौ
ज्ञापयति—नलोपिनां यावतां मध्ये प्रोक्तत्रयाणामेवैत्वादिकं स्यान्नान्येषामिति । ममथ्वा-
निति क्वसुप्रत्ययान्तः ।

बाल०—नरः । नरत उत्तरस्य हेः स्थाने घिर्भवति । अङि तु सति न भवति ।
प्रत्युदाहरणं वक्ष्यते ॥३७२॥

बाल०—कृवि । शनौ परे कृवि-धिव्योः स्थाने कृ-धी भवतः । अन्तस्थान्तर्गणे
दन्त्यौष्ठ्यवान्तर्गणे । दम्भोतीति अनिरामेतामित्यादिना नरामहरः । देभतुरिति 'तृ-
फले'त्यादिना एत्वं नरादर्शनञ्च । एत्वादावित्यादिपदेन नरादर्शनस्य ग्रहणम् । दम्भेरिति
श्रन्थेररामस्य असंयुक्तविष्णुजनमध्यत्वाभावात् ग्रन्थेस्तु सादेश-नराद्यक्षरत्वात् अरामस्य
असंयुक्त-विष्णुजनमध्यत्वाभावाच्च पृथगुपादानस्य सार्थकत्वमस्तीति ज्ञेयम् । नियममाह—
नलोपिन मध्ये तस्यैवेति दम्भेरेवेतीति तेनेति नियमेन कृते ममथ्वानित्यत्र एत्वं नरा-

३७४. अश्नोति नरान्नुडधोक्षजे ।

आनशे ।

॥ इति स्वादिः ॥

अमृता० — ३७४. अश्नोतेरिति । अधोक्षजे परे अश्नोते नरादुत्तरे नुडागमः स्यात् । अप्राप्ते विधानम् । ऊदित्वाद् वेट् । आशिष्ट आष्ट । अशिपीष्ट अक्षीष्ट ।

दर्शनञ्च न स्यात् । ग्रन्थेर्दम्भश्च पृथगुपादानं नियमार्थं नलोपिनां मध्ये तयोरेवेतीति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, स त्वसङ्गत एवेति ॥३७३॥

बाल० — अश्नोति । अधोक्षजे परे अश्नोतेनरादुत्तरे नुड् भवति । उटावित्ती । आनशे इति नरादेररामस्य त्रिविक्रम' इत्यनेन त्रिविक्रमः ॥३७४॥

॥ इति स्वादिः ॥

अथ तुदादिः ।

तुद व्यथने ।

३७५. तुदादेः शपः शः ।

तुदति । तुदते । भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्येति सङ्कर्षणः, सस्यजो जे—भृज्जति

३७६. भ्रस्जे भ्रज्जोऽकंसारौ वा ।

अभ्राक्षीत् अभ्राक्षीत् । वभर्ज वभ्रज्ज । कंसारौ तु भृज्यते । मुच्लृ मोक्षणे ।

३७७. मुचादेर्नुम् शे ।

मुञ्चति । लुप्लृ छेदने । लुम्पति । विद्लृ लाभे । विन्दति । लिप उपदेहे । लिम्पति । लिपि सिचि इत्यादि—अलिपत् अलिपत अलिप्त ।

अमृता०—३७५. तुदादेरिति । तुदादि गणपठिताद् धातो शपः स्थाने शः स्यात् । अत्रापि पूर्ववत् शित् करणेन स्थानिवत्त्वाभावः । भृज्जतीति अरामसहितस्य ररामस्य सङ्कर्षणे ऋरामः ।

अमृता०—३७६. भ्रस्जेरिति । कंसारितोऽन्यस्मिन् प्रत्यये परे भ्रस्जः स्थाने भज्जदिशो वा भवति । अभ्राक्षीदिति—विष्णुजनान्तानामनिटामिति वृष्णीन्द्रः । धातु-प्रतिरूपादेश स्तद्धातुवत् प्रयोग इति भज्जदिशस्यापि वृष्णीन्द्रः । थलि—वभर्ष्ठ वभर्जिथ, वभ्रष्ठ वभ्रज्जिथ ।

अमृता०—३७७. मुचादेरिति । शे विकरणे परे मुचादे धातो नुम् स्यात् । मुचादय खत्वष्टौ । शइति किम्—मोक्ता । लृदित्वाद् डः—अमुचत् । अमुक्त । विदः—बअविदत् अवित्त । अलिपदित्यादि—लिपिसिचीत्यादौ आत्मपदे तु वेति विभाषया डः । कर्त्तृस्यती-त्यादि—नृतीकृत्यादेरिति स्ये विकल्पितेट् । अन्यत्र तु नित्यम्—अकर्त्तीत् कर्त्तिता । खिद

॥ अथ तुदादिः ॥

बाल०—तुदा । तुदादिगणपठितस्य धातोः शपः स्थाने शो भवति । श इत् अरामशेषः ॥३७५॥

बाल०—सस्य । सुगमम् ।

बाल०—भ्रस्जो । कंसारेरन्यस्मिन् परे भ्रस्जः स्थाने भर्जो वा भवति । अभ्राक्षीत् अभ्राक्षीदिति 'विष्णुजनान्तानामनिटां वृष्णीन्द्रः सो परपद' इत्यनेन वृष्णीन्द्रः ॥३७६॥

बाल०—मुचा । शे परे मुचादेरुत्तरे नुम् भवति । लिपीति । लिपि सिचि ह्यो डो भूतेशे कर्त्तरि आत्मपदे तु वेति लक्षणम् । कर्त्तृस्यति कर्त्तिष्यतीति 'नृति-कृत्यादेरिड् वा से सि विने' त्येनेन वेट् । मुचादय षडुक्ताः खिद् परिघाते इत्ययमपि मुचादिगणे वर्तत इति ज्ञेयम् । पिश अवयवे इत्यस्यापि मुचादित्वं क्रमदीश्वरादीनां सम्मतम् । मुञ्चतिर्लुम्पि-लिम्पी

षिच क्षरणे । इरनुबन्धत्वं बहूनामसम्मतम् । सिञ्चति, षत्वस् अभि-
षिञ्चति । असिचत् असिचत असिक्त । एते उभयपदिनः । कृती छेदने ।
कृन्तति, कर्त्स्यति कर्त्तिष्यति । इति मुचादिः ।

षूप्ररणे । सुवति । ओ वश्च छेदने । सस्य शश्रवर्ग योगे—वृश्चति ।
ऋच्छ गत्यादिषु । ऋच्छति । सत्सङ्गाद्यदन्तस्येति गोविन्दः, त्रिविष्णु-
जनेऽपि नुडिष्यते, आनच्छ आनच्छतुः । उद्धवत्वाभावान्न गोविन्दः—
ऋच्छिता । कृविक्षेपे । ऋरामस्येर्-किरति । कीर्यते । चकरतुः ।
करिता करीता ।

३७८. उपात् सुट् किरतौ छेदने ।

उपस्किरति ।

३७९. अन्नर व्यवधानेऽपि ।

उपास्किरत्, उपचस्कार ।

परिधाते, पिश अवयवे इत्येतौ च मुचादौ पठ्येते इत्यष्टौ । खिन्दति पिशतीति । वृश्चतीति
—ग्रहिज्येति सङ्कषेणः । ऋच्छ गत्यादिष्विति—आदिपदेन इन्द्रियप्रलय मूर्तिभावेषु
चार्थेषु ज्ञेयम् । त्रिविष्णुजनेऽपीति—नरादेररामस्येति त्रिविक्रमः, तस्मान्मृडिति नुट् च ।
तत्रविष्णुजन ग्रहणमनेकविष्णुजनस्योपलक्षणमिति प्राञ्चः । उद्धवत्वाभावादिति—यद्यपीह
सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरुरिति लघुत्वाभावोऽपि विद्यते, तथापि विशेष्यस्य हि
प्राधान्यात् प्रथमत उद्धवत्वमेव नास्ति किं पुनस्तद् विशेषणेन लघुत्वेन गुरुत्वेन वेति
तन्नोक्तम् । कृ-भूतेशे-० अकारीत् । चकरतुरिति—सत्सङ्गाद्यदन्तस्यस्येति गोविन्दः ।
तत्रैव नतु वृष्णीन्द्र इति निषेधाणलि तु चकार ।

अमृता०—३७८. उपादिति । उपादुत्तरे सुडागमः स्यात् छेदनार्थं कृ धातौ परे ।

च विन्दिश्च सिञ्चिजनेऽपीति । 'नरादेररामस्य त्रिविक्रमस्तस्मान्नुड् द्वि विष्णुजने घातावि'
ति पूर्व कृतम् । ऋच्छितेत्यत्र 'लघूद्धवस्य गोविन्द' इत्यनेन गोविन्दः कथं न भवतीत्या-
शङ्क्य समादधाति उद्धवत्वाभावादिति । नन्विदं कथं सङ्गच्छतां यथात्र उद्धवत्वाभाव-
स्तथा लघुत्वाभावश्च; यत उक्तं 'सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरु'रिति उच्यते लघूद्धवस्य
गोविन्द इत्यत्र वामनो लघुरित्युक्तमतो वामनत्वमस्त्येवेति उद्धवत्वाभावादित्येवोक्तम्
अथवा यत्र यत्र लघुत्वाभावस्तत्र उद्धवत्वाभावस्य आवश्यकता नास्ति, यत्र यत्र उद्धवत्वा-
भावस्तत्र लघुत्वाभावस्यावश्यकतेति मुख्यहेतुतया उद्धवत्वाभावस्यैव निर्देशः कृतः ।
चकरतुरिति 'सत्सङ्गाद्यदन्तस्ये'त्यादिना गोविन्दः । करीतेति 'ऋरामवृभ्य इटस्त्रिविक्रमे'
त्यादिना इटस्त्रिविक्रमः ॥३७७॥

बाल०—उपात् । छेदनेऽर्थे किरतौ कृधातौ परे उपादुत्तरे सुट् भवति । उटावितौ ।
उपस्किरतीति छेदनपूर्वकं विक्षिपतीत्यर्थः ॥३७८॥

३८०. उप-प्रतिभ्यां सुट् किरतौ हिंसायाम् ।

उपस्किरति । हिंसा पूर्वकं क्षिपतीत्यर्थः । एवं प्रतिस्किरतीत्यादि । गृ
निगरणे । निगरणं गलाधः करणम् ।

३८१. गिरो रो लः सर्वेश्वरे वा, नित्यन्तु यङि ।

गिरति गिलति । गुफ गुन्फ ग्रन्थे ।

३८२. गुन्फादेर्नलोपः शे वा ।

गुफति गुम्फति । नराम वैयर्थ्यादेव नलोपो न स्यादिति चेत् ? राम-
धातुके सार्थकः स्यात् । गोफिता गुम्फिता । स्पृश संस्पर्श । स्पृशति,
अस्प्राक्षीत् अस्पाक्षीत् । प्रच्छ जीप्सायाम् । पृच्छति, अप्राक्षीत् । सृज
विसर्गः । विसर्गः सृष्टि स्त्यागो वा । सृजति, अस्त्राक्षीत् ।

अमृता०—३७६. अन्नरेति । स्पष्टम् ।

अमृता०—३८०. उपेति । उपात् प्रते श्रोतरे सुडागमः स्यात् हिंसार्थे कृ धातौ परे ।

अमृता०—३८१. गिर इति । सर्वेश्वरादौ प्रत्यये परे गृ धातो ररामस्य विभाषया
लरामो भवति । यङि प्रत्यये तु नित्यमव लत्वं स्यात् । सर्वेश्वरे इति किम्—गीर्यते ।
ननु कथं स्वादौ सर्वेश्वरे गिरौ गिर इत्यादौ विभाषया न लत्वम् ? मैवं, गङ्गास्रोतोवदिह
विधेः प्रवर्त्तनात् परविधिरयं पूर्वं नारोहति विशेषकथनाभावात् ।

अमृता०—३८२. गुन्फादेरिति । शेविकरणे परे गुन्फादेर्धातोर्न लोपो वा
स्यात् । अनिरामेतामित्यादिना नित्यं नरामहरे प्राप्ते विभाषेयम् ।

गुफतीति गुफ धातो रूपम्, गुन्फेस्तु नरामहरपक्षे गुफति, तदभावे गुम्फतीति ।
एवञ्च स्तृफेः स्तृफति, स्तृम्फस्तु स्तृफति स्तृम्फतीति द्वयम् । नरामवैयर्थ्यादित्यादि—
नहगुफतिना हीष्ट सिद्धे गुम्फतेः पृथक् पाठेन नरामलोपप्रसङ्गो वारितः, अग्लुञ्चदिति वृत् ।
अतो नरामवैयर्थ्यादेवानिरामेतामित्यादिना गुन्फादेर्न लोप स्तावन्नभवतीति कथं तर्हीह
नलोपनिषेधाय विकल्प वचनमिति शङ्काग्रन्थं संक्षेपेणोत्थाप्य समादधाति—रामधातुक
इति । अनिरामेतामित्यादिना नलोपो न हि सार्वत्रिकः, कंसारिप्रत्ययापेक्षित्वात् । ततोऽ-
कंसारौ वालकल्क्यादौ तन्नरामलोपाशङ्काविरहात् स्यादेव सार्थक्यं धात्वङ्ग नरामस्य ।
तस्मान्नलोप विधि प्राप्तेरवश्यम्भावित्वात् खल्वत्र विभाषावचनं सङ्गच्छत एतेतिभावः ।

बाल०—अत् । अतो नरस्य च व्यवधानेऽपि सुट् भवति ॥३७६॥

बाल०—उप । हिंसायामर्थे किरतौ परे उप प्रतिभ्यामुत्तरे सुट् भवति ॥३८०॥

बाल०—गिरो । सर्वेश्वरे परे गिरो रो लो वा भवति, यङि तु परे नित्यं
भवति ॥३८१॥

बाल०—गुन्फा । शे परे गुम्फादेर्न लोपो वा भवति । पाक्षिक न 'अनिरामेतामि'
त्यादिना नरामहरस्य नित्यत्वात् गुम्फतीत्यादिकं न सिद्धयतीति लोपविधानं कृतम् ।

दुमसजो शुद्धौ । शुद्धिरिह स्नानम्, अवगाहे तु प्रयोगवाहुल्यम् ।
मज्जति । लोपविधेर्वलवत्त्वात् कृते सलोपे नुम्—अमाङ्क्षीत् । संयुक्त-
विष्णुजनमध्यत्वान्नैत्वादि—ममज्जिथ ममङ्कथ । त्सर् छद्मगतौ,

तदेतद्विकल्पविधानं वोपदेवस्य च सम्मतम् । कालापास्तु प्राप्त-नलोपं नित्यं निषिध्यन्ति ।
गुम्फादयोऽष्टौ अनुनासिकोद्धवाः; यथा—गुम्फति स्तृम्फतिश्चैव तुम्पति स्तुम्फति स्तथा ।
टुम्फि ऋम्फि स्तथैवोम्भिः शुम्भिर्गुम्फादिषु स्मृता इति । किञ्च निरनुनासिकोद्धवा
अपि गुम्फादयोऽष्टावेभिः सहैव पठिता इत्यवधेयम् ।

अस्प्राक्षीदित्यादि—कृशस्पृशेति सेविकल्पता; ऋरामोद्धव सहजानिटामित्यमो
विभाषा । अस्पाक्षीदिति—अमोऽभावपक्षे केवलसि सद्भावे विष्णुजनान्तानामिति
वृष्णीन्द्रः । अस्पृक्षदिति—ईशोद्धवादिनट इति सक् पक्षे । पृच्छतीति—ग्रहि ज्येति
सङ्कर्षणः । अस्त्राक्षीदिति—सृजि पृशो रिति नित्यमम् ।

लोपविधेर्वलवत्त्वादिति—सर्वविधिभ्यो हर इति पूर्वोक्तपरिभाषाशासनादित्यर्थः ।
भूतेशे सिपरे सस्य ज इत्यादौ वैष्णव परे जे इति निषेधात्, तदभावेनेह स्कोः सत्सङ्गाद्यो-
रिति धातोः सलोपस्ततोमसजि-नशोरिति नुम् । अन्यथा प्रथमतो नुमिकृते नरामस्यैव
सत्सङ्गादित्वं सञ्जायेत, ततश्च स्कोरिति सत्सङ्गादिहरविधि नैव प्रयुज्येत, न वा प्रोक्त-
प्रयोगः सिद्येतेति विवेच्यम् । अमाङ्क्षीदिति प्राक् सस्य जो ज इत्यस्य व्याख्या प्रसङ्गे
साधितम् टीकायाम् ।

तत्सरतुरिति—त्स इत्यस्य द्विर्वचने कृते नरविष्णुजनानामादिः शिष्यत इत्यत्रान्य-

अत्राशङ्कते न रामेति । समादधाति रामधातुके इति । सार्थकमिति न । न रामाक्षरमिति
शेषः । ननु 'गुम्फादेर्नलोपो वे'ति सूत्रस्य किं प्रयोजनम्—उभयोरुपादानात् गुफति
गुम्फति द्वयमिति सिद्धं स्यात् भद्रं, यर्हि एतत् सूत्रं न क्रियते, तदा अनिरामेतामिति
सूत्रेण नलोपो नित्यमेव सम्भवति । नन्वेतन्नहि नरामग्रहणस्य वैयर्थ्यादेव नलोपो न
स्यात्, श्रूयतां चेदयदीति ब्रवीसि तदा 'यक् कामपालादौ रामधातुके परे' सति गुफयते
'गुफ्यादित्यादावनिरामेतामि'त्यादि सूत्रबलात् न लोपे सति अस्य सूत्रस्य सार्थकं स्यात्
वालकल्पादौ परे उभयोरुगुम्फोर्ग्रहणमपि सार्थकं स्यात् गोफितेति गुफधातोरूपम् ।
गुम्फादेरित्यादि पदेन शुम्भगोभार्ये उन्भ पूरणे इत्यादेर्ग्रहणम् ।

गुम्फतिस्तृम्पतिश्चैव तुम्पतिस्तुम्फतिस्तथा ।

रिम्फतीरुम्भतिः शुम्भिः सप्त गुम्फादयो मताः ॥

अस्प्राक्षीदिति कृप्-स्पृश्-मृश्-तृप्-टृप्-सृप् सिर्वे' त्यनेन सिः 'ऋरामोद्धव सहजा-
नितोऽम् वा वैष्णवादावकपिले इत्यनेन अम् । अस्पाक्षीदिति अमभावपक्षे । अस्पृक्षदिति
सेरभावपक्षे 'ईशोद्धवादिनटो हरिगोत्रान्तात्' इत्यनेन सक् । त्यागो वेति त्यागो दानम् ।
अस्त्राक्षीदिति सृजिटृशोरम् कपिल-वैष्णवे' इत्यनेन अम् । शुद्धिरिहेति स्नानं विधिपूर्वक-
मज्जनम् । अवगाहस्तु केवल मज्जनं विहारपूर्वकमज्जनञ्च । 'मसजिनशो नुम् वैष्णव'
इत्यनेनेति शेषः । अमाङ्क्षीदिति 'सस्य ज' इत्यादौ न तु वैष्णव इति नात्र सस्य जः ।

भौवादिकः । त्सरति, तत्सरदुः । विच्छ गतो । विच्छायति । तुदादित्व-
वलात् पक्षेविकरणश्च विच्छति । मृश आमशने । मृशति । अम्राक्षीत्
अमाक्षीत् अमृक्षत् । इषुइच्छायाम् । इच्छति, एष्टा एषिता ।
कुट कौटिल्ये ।

३८३. कुटादेरनृसिंहो निर्गुणः ।

३८४. व्यचेस्त्वसि विना ।

अकुटीत् । उत्तम णलि नृसिंह कार्यं वृष्णीन्द्र विध्यभावाद् गोविन्द एव
चुकोट । कुटिता । लिख लेखने । मिलसङ्गे ।

३८५. लिखमिलौ कुटादी बहुलम् ।

विष्णुजनो न रक्ष्यत इत्युक्तेः अराम सहितस्य केवलसरामस्यापगमादरामसहित-तरामस्य
नरत्वेन स्थितिः, संयुक्तविष्णुजन मध्यत्वान्नैत्वादि । विच्छायतीति—गुपूधूपेत्यादिना
आयः । रामधातुके तस्य विकल्पत्वात्—अविच्छासीत् अविच्छीत् । विच्छाया-
श्चकार विविच्छेत्यादि । अम्राक्षीदित्यादि स्पृशवत् । इच्छतीति—इषुगमि
यमामिति छः, द्विः सर्वेश्वरमात्रादिति छस्यद्वित्वम् । एष्टेत्यादि—इषु सह लुभीति
विकल्पितेद्वित्वम् ।

अमृता०—३८३. कुटादेरिति । कुटादे र्धातो नृसिंहर्जितः प्रत्ययो निर्गुणो भवति ।
गोविन्दवाधनार्थमिदम् । अनृसिंह इतिकिम्—चुकोट ।

अमृता०—३८४. व्यचेरिति । व्यच व्याजीकरणे इत्यस्य सम्बन्धे तु असि प्रत्ययं
विना अनृसिंह प्रत्ययो निर्गुणो भवेत् । उत्तमणलीत्यादौ गोविन्दएवेति—अन्तस्य,
उद्धवारामस्य वा अभावेन नृसिंह कार्यस्य विरहोऽपि नृसिंह प्रत्ययसत्त्वाद् गोविन्द एव;
नृसिंह वर्जस्यैव निर्गुण विधानादित्यर्थः ।

अमृता०—३८५. लिखेति । एतौ बहुलं मथा स्यात्तथा कुटादी भवतः । तेन क्वचित्

तत्सरतुरिति ते सत्यस्य द्विवचने कृते 'नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते' इति सारामतरा-
मस्य स्थितिः । अत्रापि संयुक्तविष्णुजनमध्यत्वान्नैत्वादि । विच्छायतीति 'गुपूधूपविच्छी'-
त्यादिना आयः । तुदादित्ववलादीति अन्यथा तुदादित्वं व्यर्थं स्यात् । अम्राक्षीदित्यादि
अस्प्राक्षीदित्यादीत्यादीवत् । एष्टा एषितेति 'इषु सहे'त्यादिना वेट् ॥३८२॥

बाल०—कुटा । कुटादेरनृसिंहो नृसिंहभिन्नो निर्गुणो भवति । नृसिंहस्य निर्गुणता
न भवतीत्यर्थः ॥३८३॥

बाल०—व्यचे । व्यच व्याजीकरणे इत्यस्य तु असि विना अनृसिंहो निर्गुणो
भवति । असेर्निर्गुणता न भवतीत्यर्थः । नृसिंहेति नृसिंहकार्यरूपो यो वृष्णीन्द्रविधि-
स्तस्याभावादित्यर्थः ॥३८४॥

तेन लिखिष्यति लेखिष्यति, मिलिष्यति मेलिष्यति, लिखनं लेखनम्, मिलनं मेलनम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरति । व्यच व्याजीकरणे । ग्रहि-
ज्येति विचति । विव्याच विविचतुः विविचिथ । व्यचे रसि वर्जितस्य
कृतप्रत्ययस्यैव निर्गुणत्वमित्येके—विव्यचिथ । असिर्वक्ष्यते—
उरुव्यचाः ।

नु स्तवने । नुवति । इटि न गोविन्दः—अनुविषाताम् । इण्वदिटि
तुवृष्णीन्द्रः—अनाविषाताम् । उत्तमणलि वा—नुनाव नुनव । इति
कुटादिः । एते परपदिनः ।

मृङ् प्राणत्यागे । ऋरामस्य रिः म्रियते, अमृत, मृषीष्ट ।

३८६. म्रियतेः परपदं शिवभूतेशकामपालेभ्योऽन्यत्र ।

ममार मरिष्यति । ओ विजी भय-चलनयोः । विजते ।

कुटादित्वात्निर्गुणः, क्वचित्तदभावे गुणः स्यादित्यर्थः । एतयोः कुटादिकार्यं न सार्वत्रिक-
मिति भावः । लिखनमित्यादयस्तु कृदन्ताः । एक इति पाणिनीयाः । तन्मते व्यचेः
कुटादित्वं कृन्मात्र विषयएव । तेनात्र विव्यचिथ । एवं तन्मते व्यचिता व्यचिष्यतीत्यादा-
वपि ननिर्गुणत्वम् । स्वमते तु—विविचिथ विचितेत्यादीनि । इटि न गोविन्द इति—
इटः प्रत्ययसम्बन्धित्वात् । कुटादेरनृसिंह प्रत्ययस्य निर्गुणत्वाच्च न गोविन्द इत्यर्थः । किन्तु
इण्वदिटि वृष्णीन्द्रः स्यादेव, तल्लक्षणे नृसिंहवर्जनात् । नूधातुरयं दीर्घएव, परिणूत
गुणोदय इतिमहाकवि प्रयोग दर्शनात् । ऋरामस्य रिरिति—श-य-क्—कामपालयेषु नच
त्रिविक्रम इत्यनेनेति शेषः ।

अमृता०—३८६. म्रियतेरिति । शिव-भूतेश-कामपालेभ्योऽन्यस्मिन् प्रत्यये विषये
मृङ् धातोः परपदमादिश्यते । डित्वादात्मपदे सिद्धे नियमार्थमिदम् । मरिष्यतीति—
ऋरामहनिभ्यामितीट् । ओविजीधातुः प्राय उत्पूर्वकः प्रयुज्यते,—उद्विजते उद्विग्नो
भवतीत्यर्थः ।

बाल०—लिख । लिख-मिलौ बहुलं यथा स्यात्तथा कुटादी भवतः । लेखिष्यतोत्यादौ
कुटादित्वाभावः । लिखनमित्यादौ अनो भावे इत्यनेन अन् प्रत्ययः कृत । इत्येक इति
तन्मते विव्यचिथेति । 'इटि न गोविन्द' इति कुटादित्वादिति शेषः । इण्वदिटि तु वृष्णीन्द्र
इति बाधकाभावादिति शेषः । नुनवेति नृसिंहस्य निर्गुत्वाभावाद् गोविन्द । इति कुटादि-
रिति उक्तेभ्योऽन्येषामपि कुटादित्वं गण एव ज्ञेयम् ॥३८५॥

बाल०—म्रियते । शिवात् भूतेशात् कामपालाच्च अन्यस्मिन् विषये मृधातोः
परपदं भवति । मरिष्यतीति 'ऋरामहनिभ्यामि'त्यादिना इट् ॥३८६॥

३८७. विजेरिट् निर्गुणः ।

अविजिष्ट ।

॥ इति तुदादिः ॥

अमृता०—३८७. विजेरिति । विजीधातो रिट् निर्गुणः स्यात् । इट् प्रत्ययसम्बन्धित्वादिडादि प्रत्ययस्य ह्यत्र निर्गुणत्वं विविक्षतम् । इडिति किम्—उद्वेजनीयम् ।

॥ इति व्याख्यातस्तुदादिः ॥

बाल०—विजेः । व्यक्तार्थमेतत् ॥३८७॥

॥ इति तुदादिः ॥

अथ रुधादिः ।

रुधिर् आवरणे । इरनुबन्धः ।

३८८. रुधादेः शप्खण्डी शनम् ।

अन्त्य सर्वेश्वरात् परं मितः स्थानम् । शरामः शनान्नस्यहर इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । शनमस्त्यो ररामहरः, विष्णु जनात् विष्णु-
दासस्यादर्शनं—रुन्धः रुन्द्धः रुन्धन्ति; रुणत्सि रुन्धः रुन्धः, रुन्द्धः

अमृता०—३८८. रुधादेरिति । रुधादिगणपठिताद्धातोर्नृत्तरे शप्खण्डी शनम् रूपो विकरणो भवति । शप्खण्डीत्यनेन शबुत्पत्तेः शनमः प्रत्ययत्वेऽपि मित्वत्वेन अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मितः स्थानमिति शासनात् प्रकृत्यवयवे हि तस्य संयोगः; प्रत्ययसंज्ञाफलन्तु शकवर्गावतद्धित इति शित्त्वमेव ।

ननु शप्खण्डीशनमित्यत्र कृष्णधातुकप्रयोजनीयता नोपलभ्यते, तर्हि शनमः शित्करणेन को लाभ इति चेत्तत्राह—शनान्नस्येति । शनान्नस्य इर इतिवक्ष्यमाण सूत्रे शनम्-विशिष्टान्नलोपविधानेन शनमा विकरणान्तरं व्यावर्तितमिति तत्कार्यस्य नान्यत्र प्रवृत्तिः । तदेतदुद्दिश्यहि शित् करणं ज्ञेयं, ननु कृष्णधातुकत्वलाभाय, फलाभावात् । शनान्नस्य हर इत्यत्रान्यथा सूत्रकरणे तु विविधशङ्कोद्भवः स्यात् । नच अपृथुकृष्णधातुको निर्गुण इति गोविन्द निषेध इह फलमिति वाच्यम्, नरामे सदभावे लघूद्धवत्वाभावात्तदप्राप्ते रिति ।

रुणद्धीति—हरिघोषात्तथो धः, विष्णुदासस्य हरिगदा च । रुन्ध इत्यत्र नहि णत्वं, नवर्ज-तवर्गस्थस्यनस्यनेति निषेधात् । ननु रुन्ध इत्यत्र अनिरामेतामित्यादिनोद्धव नरामहर, कथं न क्रियत इति चेत्तत्रेदं वक्तव्यम्—अरधदित्यत्र यस्य नुम् तस्य सोऽङ्गमित्युक्त्या खल्वागमस्यैव धात्वङ्गताङ्गीकृता; इह तु टिन्मितौ सर्वत्रागमौ शनमं विनेति शनम

अथ रुधादिः

बाल०—रुधा । रुधादेरुत्तरे शप्खण्डी शनम् भवति शप्खण्डीति शबुत्पत्तेः पूर्वं शनम् भवति, न तु शपः स्थाने इत्यर्थः । ननु शप्खण्डी शनम्विधानेन किमधिकमायातम्? शपः शनमिति कृते को दोष इति चेत् । केनाप्युच्यते—तदेवं वाच्यं, शप्खण्डी शनम् विधानं यत् तत् शनमः प्रकृतत्वस्पष्टीकरणार्थं शनमस्त्योररामहर इत्यस्य अस् साहचर्यज्ञापकत्वेन शनम प्रकृतित्वावश्यकभावत्वादिति । ननु शनमः शित्वे किमपि प्रयोजनं न दृश्यते इति चेत्तत्राह—शराम इति । शनादिति । नस्येत्यस्य विशेषणं शनादुत्तरस्येत्यर्थः । शरामे न कृते 'नमो नस्य हर' इति सूत्रं स्यात् । तथा सति नमृधातोर्नस्य हरो भवतीति शङ्काभासः स्यात्, भवत्वेतत्; नान्नस्य हर इति कृते को दोष इति चेदुच्यते—नान्नस्येति कृते नन्दतीत्यत्र नन्दधातोरपि परनरामस्य हरस्यादिति शविधानस्य प्रयोजनम् । रुणध्मीत्यत्र

रुद्धः, रुण्धिम रुण्धवः रुण्धमः । रुण्धे । रुण्धते । रुण्ध्यात् । अरुणत्,
सिपि अरुणत् अरुणश्च । अरुधत् अरौत्सीत् ।
शिब्लु विशेषणे । शिनष्टि । हेधिः—शिण्ठि शिण्डिड ।
तृह हिंसायाम् ।

३८८. तृहः श्नमो नेः पृथुविष्णुजने ।

तृणेढि तृण्डः तृंहन्ति, तृणैक्षि । हिंसि हिंसायाम् । इदित्त्वान्नुम् ।

३८९. श्नान्नस्य हरः ।

हिनस्ति । अन्जु अक्षणादिषु । अनक्ति ।

आगमत्ववारणाद् ध्वात्ववयवे संलग्नस्यापि तस्य नागमत्वम् । अतश्च धात्वङ्गताविरहेणो-
द्धवत्वविरहान्न तस्यहर प्रसङ्गइत्यवधेयम् ।

अरुणश्चेति—दधोरुः सिपि वेति धस्य विभाषया रत्वम् । शिषु-शिनष्टिः शिषन्ति,
शिनक्षि । शिण्ठीति—हुवैष्णवाभ्यामिति हे धिः, षस्य डः, धस्य टवर्गत्वे ढः, नस्य
विष्णुचक्रं, हरिवेणुश्च, विष्णुजनाद् विष्णुदासस्यादर्शनं वा । भूतेश्वरादौ—अशिनट् ।
अशिपत् अशिक्षत् । शिशेष । शिष्यात्, शेषा शेष्यति ।

अमृता०—३८८. तृह इति । पृथुविष्णुजने परे तृहधातोः श्नमः स्थाने 'ने' इत्येव-
मादेशः स्यात् । विष्णुजन इति किम्—तृणहाणि । पृथ्विति किम्—तृण्डः । भूतेश्वरादौ—
अतृणेत् । अतर्हीत् । ततर्ह । तृह्यात् तर्हिष्यति ।

अमृता०—३८९. श्नादिति । श्नम एकदेशस्य श्न इत्यस्य पञ्चम्यन्तं पदम् । तेन
श्नमेव लक्ष्यते । श्नम उत्तरस्य नस्य हरः स्यात् । अनेन हिन्सधातोरुपदेश नस्य लोपः ।
अहिनत् अहिनः, अहिंसीत्, जिहिंस हिंसिता । अन्जु अक्षणादिष्विति—आदि शब्देन
व्यक्ति कान्ति गतिषु चेति । हौ—अङ्घि । भूतेश्वरे-आनक् । भूतेशे-आञ्जीत् आङ्क्षीत् ।

विष्णुपदत्वाभावान्नित्यं हरिवेणुविधिः प्रत्यय-हरिवेणावित्त्वस्य न प्राप्तिः । रुण्ध इति
श्नमस्त्योरामारहरो निर्गुण इति अरामहर. 'नवजंतवर्गस्य नस्य न णत्वमित्यनेन
णत्वनिषेधः; रुण्धः रुण्धेति 'हरिघोषा' दित्यादिना यस्य धः । सिपि अरुणश्चेति अरुणत्
अरुणश्चेति रूपद्वय भवतीत्यर्थः । अरुणरिति 'दधोरु सिपि वे' त्यनेन धस्य रत्वम् ।
अरुधदिति 'इरणुबन्धान् डो वे' त्यादिना डः । शिण्ठीति नस्य विष्णुचक्रम्, विष्णुचक्रस्य
हरिवेणुः, 'विष्णुजनाद्विष्णुदासस्यादर्शनम्' इत्यादिना तरामस्यादर्शनम् । शिण्डिडिति
तदभावपक्षे ॥३८८॥

बाल०—तृहः । पृथुविष्णुजने परे तृहधातोः श्नमः स्थाने नेभवति । तृणेढीति हस्य
ढः, तस्य धः, धस्य ढः, ढस्य हरः ॥३८८॥

बाल०—श्नान्नस्य । श्नादुत्तरस्य नरामस्य हरो भवति । श्नादिति श्नम एक-
देशस्य श्नेत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन निर्देशः । अक्षणादिष्विति । आदिपदेन व्यक्तिगत्यो

३६१. अञ्जे रिट् सौ ।

आञ्जीत् ।

भन्जो आमर्दने ।

३६२. भञ्जे नलोप इणि वा ।

अभाजि अभञ्जि ।

जि इन्धो दीप्तौ । इन्धे ।

॥ इति रुधादिः ।

अमृता०—३६१. अञ्जेरिति । सौ परे अञ्ज धातोर्हत्तरे नित्यमिट् स्यात् । ऊदित्वाद् विकल्पितेति प्राप्ते नित्यतार्थं वचनम् । सौ किम्—अङ्क्ता अञ्जिता । अधो—आनञ्ज । थलि सहजानिटा मेव विभाषया इटो निर्देशात् ऊदिल्लक्षिविकल्पितेदान्तु न तत्र देट्—आनञ्जियेति नित्यम् । भञ्जो—भनक्ति, अभनक्, अभाङ्क्षीत्, वभञ्जेत्यादीनि ।

अमृता०—३६२. भञ्जेरिति । इणि प्रत्यये परे भञ्जेर्नलोपो वा भवति । अप्राप्ते विभाषा । अभञ्जीति—अरामोद्धवत्वाभावात् गोविन्दः थलि वभञ्जिथ वभङ्क्थ । भङ्क्ता । कल्कौभङ्क्षयति । इन्धे इति श्नान्नस्य हरः, श्नमस्त्योरित्यराम हरः, हरिघोषादिति प्रत्यय तरामस्य धरामः, प्रकृति धरामस्य हरिगदा, विष्णुजनाद विष्णुदासस्येति धरामस्यादर्शनम्; पक्षे तस्य स्थितिश्च—इन्धे इति । से—इन्त्से, ऐप्—इनधै, दिप्—ऐन्ध, दिप्—ऐन्धिष्ठ, अधो—इन्धामासे ।

इति व्याख्यातो रुधादिः ।

ग्रहणम् । अक्षणादिष्वित्यत्र व्यक्तादिष्विति पाठ उचितः गणकारैर्ग्रन्थकारेण च गणे तथा लिखितत्वात् ॥३६०॥

बाल०—अञ्जेः । सौ परे अञ्जेर्हत्तरे इङ् भवति । ऊदित्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं लक्षणमिदम् ॥३६१॥

बाल०—भञ्जे । इणि परे भञ्जेर्नलोपो वा भवति । अभञ्जीति उद्धवत्वाभावात् न वृष्णीन्द्रः । इन्ध इति श्नान्नस्य हर इति नस्य हरः । श्नमोऽरामहरः तरामस्य धः प्रकृते धरामस्यादर्शनम् ॥३६२॥

॥ इति रुधादिः ॥

अथ तनादिः ।

तनु विस्तारे ।

३८३. तनादेः शपोऽपवाद उः ।

उशनो गोविन्दः,—तनोति तनुतः तन्वन्ति । तनुवः तन्वः तनुमः तन्मः ।

तनुते तन्वाते तन्वते ।

३८४. तनोते रारामो वा यकि ।

तायते तन्यते । तनुयात् ।

३८५. तनादेः सि-महाहरो वा त-थासोः ।

३८६. कृञस्तु नित्यम् ।

भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वादिङभावः,—अतत अतनिष्ठ, अतथाः अतनिष्ठाः ।

अमृता०—३८३. तनादेरिति । तनादिगणपठिताद् धातोरुत्तरे शपो बाधक उविकरणोभवति । अपवादत्वेऽप्यस्य शप् स्थानीयत्वेन पृथुत्वमिह स्वीकर्तव्यम्, करोत्यरामस्य उनिर्गुण इति वक्ष्यमाण सूत्र ज्ञापकात् । तदर्थमेवात्र शित् न विहितमिति विवेच्यम् । तनुत इति—तत्राविशेषेण ग्रहणात् धातो विकरणस्य वा प्राप्तस्य गोविन्दस्य निषेध ईशस्येत्यनेन कृत इति ज्ञेयम् । तन्वन्तीत्यत्र उव् तु न स्यात्, संयुक्त शनोश्चेति ज्ञापकात्, विकरणेषु संयुक्त शनोरेव उव् नान्येषामिति ।

अमृता०—३८४. तनोतेरिति । यक्प्रत्यये परे तनोते रन्त्यवर्ण आरामो वा स्यात् । यकीति किम्—ततन्यते ।

अमृता०—३८५. तनादेरिति । तप्रत्यये थास् प्रत्यये च परे तनादेर्धातोरुत्तरे सेर्महाहरो वा भवति । अप्राप्तेऽयं विधिः । थास्-साहचर्यादात्म पदस्य तप्रत्ययो हि ग्राह्यः, नतु परपदस्य । तत्र यूयमतनिष्ठेति नित्यमेव ।

अमृता०—३८६. कृञइति । तथासोः परयोः कृञस्तु सेर्महाहरो नित्यं भवति ।

अथ तनादिः ।

बाल०—तना । तनादिगणपठिताद् धातोरुत्तरे शपोऽपवाद उर्भवति । अपवादे बाधकः शपोऽपवादत्वेनैव तदनुकल्पत्वादस्य पृथुत्वमस्तीति न निर्गुणत्वमिति ज्ञेयम् । तनुत इति 'ईशस्ये' त्यादिना गोविन्दनिषेधः । तनुवः तन्व इति 'असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययो-रामस्य हरो वा निर्गुणवमो' रित्यनेन पाक्षिकोरामहरविधानम् । तन्वत इति 'अरामान्य-वर्णा' दित्यादिना नस्य हरः ॥३८३॥

बाल०—तनो । यकि परे तनोतेरन्ते आरामो वा भवति ॥३८४॥

बाल—तनादेः । तथासो परयो तनादेः सेर्महाहरो वा भवति ॥३८५॥

षणु दाने । सनोति सनुते । जनखनसनेत्यादि वैष्णवाद्योः कंसारि-सनो
नित्यम्—असात असनिष्ठ ।

क्षिणु क्षणु हिंसायाम् ।

३६७. नोद्धवस्य गोविन्द उविकरणे ।

३६८. ऋरामस्य तु वा ।

क्षिणोति । क्षणु —हमयान्तेति अक्षणीत् । तृणु अदने । तृणोति तर्णोति ।

डुकृञ् करणे । करोति ।

३६९. करोत्यरामस्य उनिर्गुणे ।

ननु अततेत्यत्र यथापूर्वरीत्या मूतेशे इट् कथं न स्यात्तत्राचष्टे भूतेशस्येति । अच्युतादयः
पञ्च शिवश्च कृष्णधातुका इत्यनुसारतो भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वं सिद्धम् । इट्स्तु सामान्यतो
रामधातुकविषयत्वेन नास्तीह प्राप्तिः, रामधातुकस्य सेरत्र महाहरविधानात् । किञ्च कृष्ण-
धातुकत्वादेव अपृथुकृष्णधातुको निर्गुणे सति हरिवेष्वन्त सहजानिटामित्यादिना तनुधातो
रिह न लोपः सिध्यति । अतोऽत्रैव भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वचरितार्थता ज्ञेया । ननु चात्र
हरिवेष्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः क्वीकंसारिवैष्णवे चेति त्रिविक्रमं विधाय ततो न लोपः
क्रियतां, यावत् सम्भवविधे रिति चेन्न; कृतेऽपि तथा, नरामोद्धवतारूपनिमित्तापायाद्
नमित्तिकस्य त्रिविक्रमस्याप्यपायः स्यादिति किं तेन विफल प्रयासेनेति । सेः सद्भावपक्षे-
अतनिष्ठ । अधो-ततान तेने । तन्यात् तनिषीष्ट । तनिष्यति ।

अमृता०—३६७. नोद्धवस्येति । उविकरणे परे घातोरुद्धवस्य गोविन्दो न भवति ।
उविकरणस्य पृथुत्वाङ्गीकारेण लघूद्धवस्य गोविन्दप्राप्ते हि प्रतिषेधोऽयम् ।

अमृता०—३६८. ऋरामस्येति । उविकरणे परे उद्धवऋरामस्य तु गोविन्दो वा
स्यात् । तृणु तस्-तृणुतः तर्णूतः; अन्ति-तृण्वन्ति तर्ण्वन्ति इत्यादि ।

अमृता०—३६९. करोतीति । निर्गुणे प्रत्यये परे करोते ररामस्य स्थाने उरामादेशः

बाल०—कृत्रः । तथासोः परयोः कृत्रस्तु से मंहाहरो नित्यं भवति । ननु अततेत्यत्र
इट् कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—भूतेशस्येति । से मंहाहरविधाने कृते भूतेशस्यैव परता ।
ननु भवत्वेतत्, 'हरिवेष्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रम' इत्यनेन त्रिविक्रमे कृते पश्चात् 'हरिवेष्वन्त-
सहजानिटामित्यादिना नस्य हरः' कस्मान्न स्यादिति चेत्तत्रोच्यते । अग्रे त्रिविक्रमे कृते
पश्चात्लोपकरणेन निमित्त नरामाभावान्निमित्तिकत्रिविक्रमाभावः सम्भवत्यतः; यत्र नरामो
विद्यते, तत्रैव 'हरिवेष्वन्तोद्धवस्ये'त्यनेन त्रिविक्रम इति ज्ञेयम् । असातेति सेमंहाहरे कृते
भूतेशस्यैव परता तस्य तु पृथुत्वाभावान्निर्गुणत्वमतः कंसारित्वम् ॥३६६॥

बाल०—नोद्ध । उ-विकरणे परे उद्धवस्य गोविन्दो न भवति ॥३६७॥

बाल०—ऋरा । उद्धवस्य ऋरामस्य तु गोविन्दो वा भवति । 'हमयान्तेती'ति
वृष्णीन्द्रनिषेधः इति शेषः ॥३६८॥

कुरुतः कुर्वन्ति करोषीत्यादि । असंयोगपूर्वस्येत्यादौ करोतेस्तु नित्यं
येच—कुर्वः कुर्मः । कुरुते । क्रियते । कुर्यात् कुर्वीत । करोतु कुरुताम्,
हौ कुरु । अकरोत् अकुरुत । अकार्षीत् अकृत । चकार चक्रे ।
क्रियात् कृषीष्ट । कर्त्ता, करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत् अकरिष्यत ।

४००. संपर्युपेभ्यः सुट् करोतौ संस्काराद्यर्थेषु ।

४०१. अन्नरव्यवधानेऽपि ।

४०२. तत्र संपरिभ्यां भूषणे समवाये च ।

संस्करोति । इह समो मलोप इतिभाष्यम् । ततः स-करामयोर्यथेष्टं-
द्वित्वं विकल्पेन, तत्र विष्णुचक्र विष्णुचापयोः सतोः—संस्करोति
संस्करोति संस्वकरोति संस्वकरोति इत्यादिरूपाणि भवन्ति । विष्णु-
चक्रादि द्वयं विनेत्यपि केचित्—संस्करोति ।

स्यात् । कृ धातोः स्वतोऽरामावाद गोविन्दे कृते योऽराम उत्पद्यते तस्यैव उराम
आदिश्यते । ननु निर्गुणे प्रत्यये कथं कृत्रो गोविन्दः, कथम्वा तस्यारामः सम्भावित इति
चेत्? सत्यं, श्रूयताम्—करोतेस्तु नित्यं येचेति लक्षणेन हरेऽप्युविकरणे प्रत्यय रूपनिमित्त-
त्वेन तस्य महा हराभावात् स्थानिबत्त्वं मन्यते, ततएव पृथुत्वेन धातोर्गोविन्दे न हि
कश्चिदन्तराय इति । कुरु इति—उरामात् प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हे हंरः । अकृतेति—
कृत्रस्तु नित्यमिति सेमंहाहरः । कृषीष्टे मित्रद्वयाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति कपिलत्वम् ।

अमृता—४००. समिति । संस्कारादिष्वर्थेषु कृधातौ परे सति सम् परि उप
इत्युपेन्द्रेभ्य उत्तरे सुडागमः स्यात् ।

अमृता०—४०१. अन्नरेति । अता व्यवधाने नरेण च व्यवधानेऽपि करोतौ
संपर्युपेभ्यः सुडागमो भवति ।

अमृता०—४०२. तत्रेति । संपर्युपेभ्य इति सामान्यत उक्त्वा विशेषमाह—तत्र
त्रिषु मध्ये संपरिभ्यामुत्तरे सुट् स्यात् भूषणे समवाये चार्थे करतौ परे । संस्करोतीति—

बाल०—करो । निर्गुणे परे करोतेररामस्य स्थाने उर्भवति । कृत्रधातोररामा-
सम्भवात् गोविन्दे कृते योऽरामः, स एव गृह्यते । करोतेस्तु नित्यं ये चेति उरामहर-
विधानस्य लक्षणम् । अकृतेति कृत्रस्तु नित्यमित्यनेन से-मंहाहरः । कृषीष्टेति 'ऋद्वयादि'
कपिलत्वम् । कारितेति इष्वदिट् पक्षे ॥३६६॥

बाल०—संपरि । संस्कारादिषु अर्थेषु करोतौ परे संपर्युपेभ्य उत्तरे सुट्
भवति ॥४००॥

बाल०—तत्र । अतो नरस्य च व्यवधानेऽपि सुट् भवति । संस्काराद्यर्थेषु
संपर्युपेभ्य इति सामान्यत उक्त्वा विशेषरूपेणाह ॥४०१॥